

KUR'AN-I KERİM'DE MECAZIN VARLIĞI PROBLEMİ

Hikmet AKDEMİR*

I. GİRİŞ

MECAZ İSTILAHININ VE VARLIĞINDAKİ İHTİLAFIN ORTAYA ÇIKIŞI

A. Mecazın Lügat Mânâsı

Mecaz kelimesi, mef'al vezninde olup "câze" fiilinin mimli mastarı, ism-i mekan ve ism-i zaman siygasını ifade etmektedir. Bu fiil, lügatte "bir yola girip orada yürümek" mânâsındadır.¹ Mecâz kelimesinin yukarıda zikredilen üç siygadan "ism-i mekan" olarak kullanılması daha fazla yaygınlaştığından, Arapça'da insanların gelip geçtikleri yola "mecaz" adı verilmiştir.² Daha sonra bu mânâ da genişleyerek, bazı gayelere ulaşmak için edinilen vesile ve vasıtalar dahi yola benzetilmek suretiyle "mecaz" adıyla anılmışlardır.³

B. Mecazî Mânâların Ortaya Çıkışı

Kelimelerin hakikat ve mecâz mânâlarının ortaya çıkışı konusunda en çok rağbet gören teoriye göre, insanlar önce varlıkları hakikî mânâlarıyla isimlendirdiler. Mesela, gökyüzündeki parlak yıldızla "güneş" malum yırtıcı hayvana "aslan" adını verdiler. Fakat aradan ne kadar zaman geçtiği bilinmez, bir müddet sonra bu varlıkların mahiyeti insanlar tarafından daha iyi anlaşılmağa başlandı. Dereceleri farklı olsa bile, bazı varlıkların ortak vasıflarının bulunduğu görüldü. Mesela "aydınlatma vasfı" hem güneşte, hem de etrafındakilere yol gösteren bazı kamil insanlarda mevcut idi. "Cesaret vasfı" da hem aslanda, hem de bazı cesur insanlarda bulunuyordu. İşte bu ikinci varlıklar, adı geçen vasıflara tam mânâsıyla sahip oldukları için, bu hususta hemcinslerinden çok üstün görünüyorlardı. Bu üstünlüğü vurgulamak maksadıyla, onlara birinci varlıkların adları takıldı. Yani etrafını aydınlatan insana "güneş," çok cesur ve korkusuz olan adama

* Yrd. Doç. Dr., Harran Üniv. İlahiyat Fak., Tefsir Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

1 İbn Manzur, Muhammed b. Celaluddin el-Ensârî, *Lisânu'l-Arab*, Beyrut ty., V, 326; Asım Efendi, Ebu'l-Kemal es-Seyyid Ahmed Asım, *Kamus Tercümesi (Okyanusu'l-Basit fi Tercemeti'l-Kamusi'l-Muhiit)*, İstanbul 1304/1305, II, 786.

2 Asım Efendi, *Kamus Tercümesi*, II, 788.

3 Muhammed el-Hidr Hüseyin, "*el-Mecaz ve'n-Nakl ve Eserühüma fi Luğati'l-Arabiyye*", Mecelletü Mecmai'l-Luğati'l-Arabiyye el-Melikî, I, 292.

“aslan” denildi. Böylece “güneş ve aslan” kelimelerinin hakikî mânâlarının yanında mecazî mânâları da ortaya çıkmış oldu:

Güneş: Gökteki parlak yıldız. Etrafını aydınlatan insan.

Aslan: Malum yırtıcı hayvan. Cesur ve korkusuz insan.

Bu iki kelime gibi pek çok kelimenin mecazî mânâları türedi. Zaman geçtikçe bu mânâlar bölgelere ve dillere göre farklılıklar arzetsen bile, zamanımıza kadar artarak devam edegelmiştir.¹

Bir çok ilim adamının kabul ettiği, mecazî mânâların ortaya çıkışındaki bu serüveni, çağdaş Arap ediplerinin başında gelen ve “İ’câzul-Kur’ân” adlı değerli eserin müellifi olan Mustafa Sâdık er-Râfî de benimsemektedir. Râfî’ye göre, mecazî mânâlar iştikaktır yani sonradan türemiştir.²

C. Mecâz ıstılahının Ortaya Çıkışı

Mecâz kelimesi, değişik ilim dallarında farklı mânâlar için kullanılmıştır. Bildiğimiz kadarıyla mecaz kelimesini bir ıstılah olarak ilk kullanan kişi Ebû Ubeyde Ma’mer b. El-Müsennâ (ö. 210/825)’dir. Ancak Müellif, “Mecâzu’l-Kur’ân” adlı eserinde mecaz kelimesini, yaklaşık kırk değişik mâna için kullanılmıştır. Bu mânâların hepsi “en güzel tefsîr ve te’vîl” başlığı altında toplanabilir.³ Ebû Ubeyde’den yaklaşık iki asır sonra gelen Şerif Raziyy (ö. 406/1015) mecaz kelimesini, “konulduğu mânânın dışında kullanılan lafız” olarak ele almış ve vech-i şebih ile teşbih edatının kaldırıldığı belîğ teşbihleri de mecaz ıstılahının şümulüne dahil etmiştir.⁴ Dolayısıyla Müellifin Kur’ân-ı Kerimde geçen mecaz lafızları beyan sadedinde te’lif ettiği “Telhisu’l-Beyan fi Mecâzâtü’l-Kur’ân” adlı eserinde olduğu gibi, hadis-i şeriflerdeki mecazları açıkladığı “el-Mecâzatü’n-Nebeviyye” adlı eserinde de mecaz ve istiâre örnekleri arasında teşbih-i belîğ cinsinden pek çok teşbihlere rastlanmaktadır.

Mecaz kelimesi, Şerif Raziyy’in çağdaşı olan İbn Raşîk (ö. 463/1070-1071) ile biraz daha hususi bir mânâ kazandı. “el-Umde” adlı eserinde mecaz kelimesini ele alan İbn Raşîk, önce teşbih ve istiâreyi de içine alan genel bir kavram olarak nitelendirdiği mecazı daha sonra âlimlerin şu tarif ile tahsis ettiklerini beyan eder: “Mecaz, bir şeyi ona yakın olan bir şeyin ismiyle veya ona sebep olan bir şeyin adıyla isimlendirmektir.”⁵ Müellifin bu

1 Bekrî, Emîn, *el-Belâğatü’l-Arabiyye fi Sevbiha’l-Cedid*, Beyrut 1990, II, 71-75.

2 er-Râfî, Mustafa Sâdık, *Târîhu Âdâbi’l-Arab*, Kahire 1954, I, 180.

3 Muhammed el-Hıdr Hüseyin, *el-Mecaz ve’n-Nakl*, I, 292.

4 Muhammed el-Hıdr Hüseyin, *el-Mecaz ve’n-Nakl*, I, 292.

5 İbn Raşîk, İbn Raşîk, Ebû Ali el-Hasan el-Kayravânî, *el-Umde fi Mehasini’s-Şi’r ve Âdâbih ve Nakdih*, Thk.: M. Muhyiddin Abdulhamid, Daru’l-Cil, Beyrut 1401/1981, I, 266.

tarifin birinci şıkkıyla (yakın olan şeyin ismi) aralarında benzerlik alakası bulunan lafızları; ikinci şıkkıyla da aralarında sebebiyet gibi başka alakalar bulunan lafızları kast ettiği açıkça anlaşılmaktadır. İşte bu mecâz kelimesinin belâğat ilmindeki ıstılah mânâsının ilk şekli ve nüvesidir. Müellifin bu tarifile çizdiği yoldan giden edipler, daha sonra tarifin ilk şıkkına "istiâre"; ikinci şıkkına da "mecâz-ı mürsel" adını vererek bu her iki kavramın tarifi, kapsamı ve çeşitleri hakkında derin tetkikler yapmışlardır.¹

D. Mecaz Konusunda İhtilafların Ortaya Çıkışı

Hicrî 2. asrın ortalarından itibaren İslamî ilimler yavaş yavaş tedvin edilmeye başlanmıştı. Bu tedvin faaliyetleri içersinde Arap Dili ve Belâğatı ile ilgili tedvin faaliyetlerini başlatıp devam ettirenlerin başında Halil b. Ahmed, (ö. 170-175 seneleri arası) Sibeveyh (ö. 161-194 tarihleri arasında), Ferrâ (ö. 207/822) ve Ebû Ubeyde (ö. 210/825) gibi dil bilginleri gelmektedir. Bu asra kadar, fasih Arap dilini zevk-i selimiyle idrak edip kaidelere ihtiyaç duymayan kuşaklar bulunduğu için, bu insanlar arasında, dil konusunda herhangi bir ihtilaf çıkmıyordu. Ancak fetihler vasıtasıyla İslam kültürü geniş bir coğrafyaya yayılmağa başlayınca, kültürler arasındaki karşılıklı tesirden dolayı bir çok ihtilaflar ortaya çıkmağa başladı. İşte bu ihtilafli konulardan birisi de "mecâz" meselesiydi. İhtilafın kaynağı ise Allah'ın sıfatlarıyla ilgili âyetlerin yorumu idi. Kur'ân-ı Kerim'de Allah'a el, yüz, göz gibi kelimelerin isnat edildiği müteşâbih âyetlerin yorumu hakkında bazı alimler tevile gitmediler. Bu âyetlerin zahirine iman edip, "mânâ ve hakikatlarını biz bilmeyiz" diyerek onların keyfiyetini araştırmağa dahi lüzum görmediler. Hatta bunların mahiyetini sorup araştıranlara karşı çıktılar. "Selef Mezhebi" denilen bir görüşe mensup olanlar başta sahabeler olmak üzere onları takip eden nesiller içlerinden yetişmiş güzide âlimlerdir. Daha sonra gelen bazı âlimler ise, yukarıda zikri geçen kelimelerin hakikat değil de mecâz olduklarını söylemişler ve hepsini tevil etme yoluna gitmişlerdir. Bu görüş sahiplerinin ortaya çıkardıkları ekole de "Halef Mezhebi" adı verilmiştir.²

Mecazın Kur'ân-ı Kerim'de mevcut olup olmadığı hususunda, bu şekilde ortaya çıkan ihtilaf, hicrî 7. asrın ortalarına kadar fazla alevlenmeden

1 Muhammed el-Hıdr Hüseyin, *el-Mecaz ve'n-Nakl*, I, 292-293.

2 Bu konuda geniş bilgi için bkz. ez-Zerkeşi, Bedruddin Muhammed b. Abdilllah, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Daru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, Kahire 1377/1957, II, 78-89; es-Suyûtî, Celâluddîn, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Kahraman Yay., İstanbul 1398/1978, II, 7-11; ez-Zerkânî, Muhammed Abdulazîm, *Menâhilü'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Kahire, ty., II, 286-290; Subhî es-Sâlih, *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Daru'l-İlm li'l-Melayin, Lübnan 1964, s. 284-286; Mennau'l-Kattân, *Mebâhis fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, Mektebetü'l-Me'ârif, Riyâd 1413/1992, s. 223-225.

sakin bir seyir takip etti. Ancak hicrî 7. asrın ikinci yarısında yetişen dahi imam İbn Teymiyye, her konuda olduğu gibi tevil konusunda da selef mezhebini ihya etmeye çalışmış, bu noktadan hareketle Kur'ân-ı Kerim'de mecazın varlığını da şiddetle reddetmiştir. İbn Teymiyye'den sonra, Onun talebesi İbn Kayyim, tartışmaları daha da alevlendirerek devam ettirmiştir. İşte bu iki büyük âlimin, ekseriyetin karşısında yer alıp tartışmaya katılması, meselenin önemini artırmış ve yeniden ele alınmasına sebep olmuştur.¹

Bu sebepten dolayı, biz de bu küçük çalışmamızda ihtilafın her iki cephesindeki mümtaz alimlerin tümünün değil de, eserlerine ulaşabildiklerimizden görüşlerini ve delillerini tahlil etmeye çalışacağız. Meselenin tahlili açısından ve bir fikir vermesi bakımından bu çerçevenin yeterli olacağı kanaatini taşımaktayız.

II. KUR'AN-I KERİM'DE MECAZIN VARLIĞINI KABUL EDENLER VE DELİLLERİ

A. Kur'an-ı Kerim'de Mecazın Varlığını Kabul Edenler

1. İbn Kuteybe

İbn Kuteybe (ö. 276/889) hicrî üçüncü asırda yetişen büyük edip ve alimlerden biridir. Mutezile mezhebinin önde gelen ediplerinden meşhur Cahız'ın talebesi olmasına rağmen itikadî yönden hocasına tabi olmamış ve ehl-i sünnet mezhebini benimsemiştir.²

İbn Kuteybe, Kur'ân âyetlerine ve hadis-i şeriflere karşı öne sürülen itirazlara cevap kabilinden iki değerli eser te'lif etmiştir. Bunlardan âyetlerle, dolayısıyla tefsîr ilmi ile ilgili olanı "Te'vilü Müşkili'l-Kur'ân", hadislere dair olanı ise "Te'vilü Muhtelifi'l-Hadis" adını taşımaktadır. Bir çok sahada eser vermiş olan İbn Kuteybe'nin Tefsîr ilmiyle ilgili "Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân" adlı bir başka eseri daha mevcuttur. Kur'ân-ı Kerimdeki garip kelimelerin açıklandığı bu Tefsîr, "Te'vilü Müşkili'l-Kur'ân" adlı ilk eserin devamı ve tamamlayıcısı gibi bir mahiyet arz etmektedir.

İbn Kuteybe özellikle ilk eserinde mecaz ve onun büyük bir kısmını

1 Bu konuda geniş bilgi için, el-Mut'înî, Abdulazim İbrahim, *el-Mecaz fil-Luğa ve fi'l-Kur'âni'l-Kerim Beyne Mücevvizih ve Maniîh*, (Mektebetü Vehbe, Kahire 1405/1985) adlı eserin ilk cildindeki mukaddimesine bakılabilir.

2 İbn Kuteybe'nin hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Hallikan, Ahmed b. Muhammed, *Vefayâtü'l-A'yân ve Ebnâu Ebnai'z-Zaman*, Daru Sadır, Beyrut ty., III, 42-44; İbnu'l-İmad, Ebu'l-Felâh Abdulhay el-Hanbelî, *Şezarâtu'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb*, Daru'l-Fikr, Kahire 1399/1979, II, 169-170; Kehhâle, Umer Rıza, *Mu'cemü'l-Müellefîn*, Müessesetü'r-Risale, Beyrut 1414/1993, II, 297-298; II, 169-170; Kurt, Mustafa, *İbn Kuteybe ve Tefsîr Anlayışı*, M.Ü. İlahiyat Fak. Yay., İst. 1996, s. 73-100.

teşkil ettiğini söylediği istiareye ayrı birer bab ayırmak suretiyle bu iki konuya geniş yer vermiştir.

Müellif, mecaz ve istiâreye dair Arap şiirinden pek çok örnekler vererek bazı âyetlerde bunların varlığına işaret etmektedir. Ancak, mecaz ve istiare istilahları, henüz tam olarak belirginleşmediği için, İbn Kuteybe'nin istiare dediği bazı örnekler daha sonra istilah mânâsına göre oluşan mecaz-ı mürsel sınıfına girmektedir.

Müellifin mecaza yalan diyenlere örnek ve delillerle verdiği cevapları ileride tafsilatlı olarak zikredeceğimiz için, burada âyet ve hadislerde tespit ettiği mecazlardan birkaç tanesine işaret etmekle yetineceğiz:

1- İbn Kuteybe, "hiç, daha önce ölü olup sonra kendisine hayat ve insanlar arasında yürüdüğü bir nur verdiğimiz kimse, karanlıklar içinde kalmış ve ondan bir türlü çıkamayan kimse gibi olur mu?"¹ meâlindeki âyette geçen "meyt" (ölü) kelimesinin "kafir den"; "ihya" (hayat vermek) fiilinin "hidâyet bahşetmekten"; "nur" kelimesinin de "imandan" istiare olduğunu belirtmektedir.²

2- Müellif, "yüzleri ak olanlara gelince, onlar Allah'ın rahmeti içindedir"³ ifadesinin "cennetten" istiare olduğunu (ki bu daha sonra "mecaz-ı mürsel" diye adlandırılmıştır) belirttikten sonra iki mânâ arasındaki alakayı şöyle izah etmektedir: "Allah, cennete "rahmet" ismini verdi. Çünkü insanların oraya girişi, ancak Onun rahmeti vasıtasıyla olur."⁴

3- Lisan kelimesinin söz mânâsında kullanılmasını da istiare örnekleri arasında sayan Müellif, "benden sonra gelecek nesiller içerisinde benim hakkımda doğru dil (güzel bir şekilde yâd ediliş) nasip eyle"⁵ meâlindeki âyette de aynı durumun söz konusu olduğunu beyan eder ve buna delil olarak bir beyit nakleder.⁶

4- İbn Kuteybe, Tefsîrle ilgili olan ikinci eserinde garip kelimeleri açıklarken, hakikî mânâların dışında mecaz, istiare ve kinaye gibi mânâlara delalet eden lafızları belirtir. Ancak bunların birçoğunu ilk eserinde izah ettiği için tafsilata girmeyen Müellif bu açıklamaların "Müşkil" de zikredildiğini hatırlatmayı da ihmal etmez Mesela Müellif, "onların ticareti kazanmadı"⁷ meâlindeki âyetin tefsîrinde şunları kaydeder: "Ticaret

1 el-En'am, 6/122.

2 İbn Kuteybe, Abdullah b. Müslim ed-Dineverî, *Te'vilü Müşkili'l-Kur'ân*, Daru't-Turas, Kahire 1393/1973, s 140.

3 Al-i İmran, 3/107.

4 İbn Kuteybe, *Te'vilü Müşkili'l Kur'ân*, s. 140.

5 eş-Şuara, 26/84.

6 İbn Kuteybe, *Te'vilü Müşkili'l Kur'ân*, s. 146.

7 el-Bakara, 2/16.

kazanmaz, ticarete kazanılır. Bu mecaz kabilindedir. “İş karar kıldığı (kesinleştiği) zaman...”¹ meâlindeki âyet de bunun gibidir. İş üzerinde karar kılınır. Bu ve benzerleri “Müşkil” adlı kitapta zikredilmiştir.”²

5- İbn Kuteybe bazı hadisler hakkında vârid olan şüphe ve itirazlara cevap sadedinde telif ettiği “Te’vîlü Muhtelifi’l-Hadis” adlı eserinde de, hadislerde geçen mecazî mânâlara işaret etmiştir. Yorumlarına Arapların kullandığı tabirlerle delil getiren Müellif, mecazî mânâlar için, “mecâz” kelimesinden ziyade “teşbih, temsil ve kinâye” gibi ifadeleri kullanmıştır. Mesela, Ebu Hureyre (R.A) ve Ebu Zer’den (R.A) değişik vecihlerle rivâyet edilen iki hadis-i kutsinin, şu son kısmında geçen “meşy” (yürümek) ile “hervele” (koşmak) kelimesinin birer temsil olduğunu ve “kim bana ibadet ederek hızla yaklaşırsa, ben ona onun yaklaşmasından daha hızlı bir şekilde mükâfatını veririm” mânâsının kast edildiğini belirtmektedir³:

“Kim bana bir karış, yaklaşırsa, ben ona zira' kulaç yaklaşırım. Kim bana bir zira' yaklaşırsa ben ona bir kulaç yaklaşırım. Kim bana yürüyerek gelirse, ben ona koşarak giderim.”⁴

2. Rummânî

Mutezile mezhebine mensup olan Ebu'l Hasen Ali b. İsa er-Rummânî (ö. 386/ 994) hicrî dördüncü asrın önde gelen edip ve âlimlerindedir.⁵ Daha ziyade Kur'ân ilimlerinde temayüz eden Rummanî, Kur'ân-ı Kerim'in belâğatını onun yedi i'caz vechinden birisi olarak zikreder.⁶ Daha sonra belâğatı on kısma ayıran Rummanî, istiareyi bunların üçüncüsü olarak takdim eder. İstiareyi tarif edip teşbih ile arasındaki farkı açıklayan Müellif, âyetlerde geçen pek çok istiare örneklerine işaret eder. Bu işaretlerle yetinmez ve her örnekte müstear lafızların hakikî mânâyâ delalet eden lafızlardan daha belâğatlı olduğunu izah eder. İşte örneklerden bir kaç tanesi:

1 Muhammed, 47/27.

2 İbn Kuteybe, *Tefsîru Ğaribi'l-Kur'ân*, Thk.: es-Seyyid Ahmed Sakr, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut ty., s. 42.

3 İbn Kuteybe, *Te'vîlü Muhtelifi'l-Hadis*, Tashih: Muhammed Zehra en- Neccâr, Daru'l-Cil, Beyrut 1393/1972, s. 224.

4 Buhârî, Muhammed b. İsmail, *el-Camiu's-Sahih*, Çağrı Yay., İstanbul 1981, Tevhid 15, 35; Müslim b. Haccâc, *el-Câmiu's-Sahih*, Çağrı Yay., İstanbul 1981, Zikr 2, 22, Tevbe 1.

5 er-Rummanî'nin hayatı ve eserleri hakkında bkz. İbn Hallikan, *Vefayâtu'l-A'yan*, III, 299; Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh, *Mu'cemul-Üdebâ*, Daru'l-Fikr, Kahire 1400/1980, XIV, 73-78; İbnu'l-İmad, *Şezaratu'z-Zeheb*, III, 109.

6er-Rummânî, Ali b. İsa, *en-Nüket fi İ'câzi'l-Kur'ân (Selâs Resâil fi İ'câzi'l-Kur'ân, Hattabî - Rummânî - Abdülkâhir el-Cürcânî)*, Thk.: Muhammed Halefullah - Muhammed Zağlûl Selâm, Daru'l-Me'ârif, Kahire 1976, s. 75 (Bu sayfa numarası, “Selâs Resail fi İ'caz'l-Kur'ân” adlı eserin ikinci kitabı olarak neşredilen baskıya aittir).

1- "O (bitkilerle süslenip bezenmiş) toprağa, gece veya gündüz emrimiz gelmiş ve orayı biçilmiş ekin yapmışsınız"¹ meâlindeki âyette geçen "hasid" kelimesinin bitkiler için kullanılan bir lafız olduğunu söyleyen Rummanî, bunun hakikatını "mühleke" (helak olmuş) kelimesinin ifade ettiğini söyler. Müellif, birinci lafzın ikincisinden daha belîğ olmasının sebebini "ilk lafızda olayı gözün idrakine sunma" hususiyetinin bulunmasıyla izah eder.²

2- "Bu Kur'ân-ı Kerim, Allah'ın izniyle insanları karanlıklardan aydınlığa çıkarman için sana indirdiğimiz bir Kitaptır..."³ meâlindeki âyet ve benzerlerinde geçen "nur" kelimesi, Rummani'ye göre "ilimden"; "zulumât" kelimesi ise "cehaletten" istiâredir.⁴

3- "Biz seni, Allah'ın izniyle (insanları) Ona çağırın ve etrafa nur saçan bir kandil olarak gönderdik"⁵ meâlindeki âyette geçen "sirac" (kandil) kelimesi de Rummani'ye göre müstear bir lafız olup hakikatı "mübin" (açık ve zahir olan) kelimesidir.⁶

3. Ebû Hilal el-Askerî

Ebû Hilal el-Askerî (ö. 395/1005), belâğât ilminin tedvini ve gelişmesi hususunda büyük payı olan bir ediptir.⁷ Kitabı's-Sinaateyn fi Nakdi'n-Nesr ve's- Şiir" adlı eserinde mecaz ve istiareye geniş yer veren el-Askerî, konuya ayırdığı bölümün başında önce istiareyi tarif eder. Müellife göre istiâre, bir ibareyi, bir sebepten dolayı asıl kullanıldığı mânânın dışında bir mânâyâ nakletmektir.⁸ Tariften de anlaşılacağı gibi, el-Askerî kendisinden sonraki dönemlerde "mecaz" diye adlandırılan kavramı tarif etmiş ve onun istiare ile farkını ortaya koymamıştır. Başka bir ifadeyle, mecaz ve istiare ıstılahları o zamanda henüz tam olarak belirginleşmemiştir. Müellif daha sonra istiare örneklerinin mevcut olduğu pek çok âyet-i kerimeyi ve bir kaç hadis-i şerifi zikreder. Bunların ardından Arap şiirinden ve nesrinden istiare ile ilgili bolca örnekler vererek konuyu tamamlar.

Ebu Hilâl el-Askerî istiareye örnek gösterdiği tüm âyetlerde müstear mânânın hakikî mânâdan daha belâğatlı olduğunu izah eder. İşte bunlardan bir kaç örnek:

1 Yunus, 10/24 .

2 er-Rummanî, *en-Nüket fi İ'cazi'l-Kur'ân*, s. 92.

3 İbrahim, 14/1.

4 er-Rummanî, *en-Nüket fi İ'cazi'l-Kur'ân*, s. 92.

5 el-Ahzâb, 33/46.

6 er-Rummanî, *en-Nüket fi İ'cazi'l-Kur'ân*, s. 92.

7 Ebu Hilal el-Askerî'nin hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi için bkz. Ahmet Turan Arslan, "Askerî Ebu Hilâl", DİA, III, 489-490.

8 el-Askerî, Ebû Hilal b. Abdullah b. Sehl, *Kitabu's-Sinâ'ateyn el-Kitabe ve's- Şi'r*, Thk.: Müfid Kamiha, Dârul-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1404/1984, s. 295.

1- "Ey insanlar ve cinler! (Vakti ve işi) sizin için boşaltacağız. (Sizin hesabınızı ele alacağız)." ¹ Ayette "ferâğ" mastarından gelen fiil "kâs" mânâsındadır. Yani "sizi muhasebe etmeye yöneleceğiz" demektir. Ancak birinci kelimedede "tehdit" mânâsı bulunduğu için ikincisinden daha belâğatlıdır. ²

2- "... O gün onlar kalpleri boş halde koşup duracaklardır." ³ Ayette geçen "hevâ" kelimesi, "içinde hiçbir şey muhafaza etmeyen, bomboş" mânâsındadır. Burada istiarenin hakikî mânâdan üstün oluşu veciz olmasından dolayıdır. ⁴

3- Hz. Lut, "size yetecek bir kuvvetim olsa veya sağlam bir yere (sarp dağa) sığınsam" dedi. ⁵ Ayetteki "rûkn" (direk, sarp dağ) kelimesi "muin" (yardımcı) mânâsındadır. Birinci kelime ikincisinin aksine gözle müşahade edilebildiği (ondan daha müşahhas olduğu) için istiare, hakikî mânâdan daha belâğatlıdır. ⁶

4. Ebu Bekr el-Bakillânî

Ebu Bekr el-Bakillani (ö. 403/1013) hicrî dördüncü asırda yetişmiş ve Kelam ilminde temâyüz etmiş büyük bir alimdir. ⁷ Daha ziyade Kelam ilmüne dair te'lif ettiği eserlerinin yanı sıra Kur'ân-ı Kerim'in i'cazını beyan sadedinde yazdığı "İ'cazu'l-Kur'ân" adlı bir eseri de mevcuttur. Bakillânî bu eserinde Kur'ân-ı Kerim'in İ'caz vecihlerini üç maddeye hasreder: ⁸

1- Gaybî haberleri ihtiva etmesi,

2- Ümmî olduğu herkes tarafından bilinen Hz. Peygamber'in (S.A.V) kendinden önceki peygamberlerin Kur'ân-ı Kerim'de mevcut kıssalarını, o tarzda bilip nakletmesinin imkansız oluşu,

3- Nazım ve belâğatının son derece harika oluşu ve insanların o noktaya yetişmekten aciz kaldıklarının bilinmesi. Müellif daha sonra üçüncü vechi açıklamak üzere açtığı bir bölümde Kur'ân-ı Kerim'in belâğatına dair örnekler verir ve bunları Arap şiirinden getirdiği delillerle destekler. ⁹ Bu arada tarif ve ayrıntıya girmeden istiarenden bahseder. Şu iki âyetin,

1 er-Rahman, 55/31.

2 el-Askerî, *Kitabu's-Sinaateyn*, s. 296-297.

3 İbrahim, 14/43.

4 el-Askerî, *Kitabu's-Sinaateyn*, s. 297.

5 Hud, 11/80.

6 el-Askerî, *Kitabu's-Sinaateyn*, s. 303.

7 Bâkillânî'nin hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi için bkz. Gölcük, Şerafeddin, "*Bâkillânî*", DİA, IV, 531-535.

8 el-Bâkillânî, el-Kadî Ebû Bekr, *İ'cazu'l-Kur'ân*, Alemü'l-Kütüb, Beyrut 1408/1988, s. 50-52.

9 el-Bakillani, *İ'cazu'l-Kur'ân*, s. 85-117.

bazılarının “irdaf” adını verdikleri “beliğ istiare” kabilinden olduklarını beyan eder:

- 1- “Başımın saçı bembeyaz alev gibi tutuştu.”¹
- 2- “Onların ikisine de (anne-babana) merhamet ederek tevazu kanadını ger.”²

Bakillani, bundan sonra teşbihten bahseder ve tekrar istiareye döner. İstiareyi şiirle açıkladıktan sonra “Kur’ân-ı Kerim’de istiarenin çokça bulunduğunu” söyler ve örnek olarak şu âyetleri zikreder:³

- 1- “Şüphesiz O Kur’ân hem senin için hem de kavmin için bir zikirdir”⁴ meâlindeki âyette geçen “zikr” kelimesi, “şeref” lafzından istiâredir.
- 2- Bakillânî’ye göre, Bakara sûresinin 138. âyetinde geçen “sıbğa” kelimesinden maksat dindir.
- 3- “Onların ticareti kazanmadı”⁵ meâlindeki âyeti, Bakillânî son istiare örneği olarak gösterir. Ancak, belâğat ıstılahlarının yerleşmesinden sonra bu kabilinden örnekler “akli mecâz” diye adlandırılmıştır.

5. Şerif Razi

Şerif Razi (ö. 406/1015) dördüncü hicrî asrın sonlarında yetişen büyük âlim ve ediplerden biridir.⁶ Kur’ân-ı Kerim’de geçen mecazlar konusunda te’lif edilmiş en önemli iki eserden, ki bunlar “Telhisü'l-Beyân” ile “Mezâzu'l-Kur’ân” (el-İşare ile'l-İcaz fi Bazi Envâi'l-Mecâz) adlı eserlerdir, birincisinin müellifidir.

Şerif Razi, Bu değerli eserinde Fatıha sûresinden Nas sûresine kadar, sûrelerin Mushaf-ı Şerifteki tertibine de riâyet ederek, kendi kanaatine göre mecazî mânâları ihtiva eden bütün âyetleri ele almış ve onların bu mânâlara delâletini güzelce açıklamıştır. Bu açıklamaları ve edebi üslubu yönüyle Müellifin bu eseri, yukarıda zikredilen ikinci esirden daha üstün gözükmektedir.

Giriş bölümünde de belirtildiği gibi Şerif Raziyy’in, bazı hadî-i şeriflerdeki mecazî mânâları göstermek üzere te’lif ettiği ikinci bir eseri mevcuttur. Bu eser “el-Mecâzatu’n-Nebeviyye” adını taşımaktadır. Müellifin, yaşadığı zamanda belâğat ıslahları tam yerleşmediğinden, teşbih-i

1 Meryem, 19/4.

2 el-İsra, 17/24.

3 el-Bakillânî, *İ'cazu'l-Kur'ân*, s. 93.

4 ez-Zuhuf, 43/44.

5 el-Bakara 2/16.

6 Şerif Raziyy’in hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi için bkz. F. Krenkow, “Şerif Radî”, *İslam Ansiklopedisi*, XI, 443-444.

beliği de mecaz ve istiarenin şumulüne dahil ettiğini bir kez daha hatırlattıktan sonra konuyu fazla uzatmamak için, her iki eserden seçtiğimiz bir kaç örneği zikretmekle yetineceğiz:

1- Şerif Razi, "Onların kalplerinde hastalık vardır"¹ meâlindeki âyette geçen "maraz" (hastalık) kelimesinin onların kalplerinde bulunan "küfür inancı" mânâsından istiâre olduğunu belirtmektedir ki bu, istiarenin daha sonra ortaya çıkan ıstilah mânâsına uygundur.²

2- "Onlar (eşleriniz) sizin örtünüz, siz de onların örtüsüsünüz..."³

Bu âyetteki teşbih-i belîği, Müellif "İstiâre" adıyla zikredip açıklamaktadır.⁴

3- "Mü'min kardeşinin aynasıdır."⁵ Bu hadis-i şerifteki teşbih-i belîği, Müellif "mecâz ve istiâre" diye nitelendirmiştir.⁶

4- "Şüphesiz bazı ifadeler sihirdir."⁷ Şerif Razi, hadisteki istiâre-i tasrihiyyeyi "mecâz" olarak değerlendirmiştir ki bu husus, istiarenin mecazin bir cinsi olması noktasından, daha sonra ortaya çıkan ıstilahî mânâyâ uygundur.⁸

5- "İnsanlar madendir"⁹ (Yani insanlar topraktaki gizli madenler gibi, gizli cevherler taşırlar. Dolayısıyla onların zahirine bakıp hüküm verilmemeli, gizli cevherleri keşfedilmelidir.) Teşbih-i belîğ örneklerinden olan bu hadis-i şerifi Müellif yine "istiâre" diye adlandırmıştır.¹⁰

6- "Bir şeyi sevmen (seni) kör ve sağır eder."¹¹ Müellif bu hadis-i şerifte mevcut olan iki tane tebeî istiâreyi (kör eder-sağır eder) mecaz olarak vasıflandırmıştır.¹²

7- "Ey Rabbim! Tevbemi kabul et ve beni günahımdan temizle!"¹³ Müellif

1 el-Bakara 2/16.

2 eş-Şerif er-Razi, *el-Mecâzâtü'n-Nebeviyye*, Kahire 1387/1967, s. 13.

3 el-Bakara, 2/187.

4 eş-Şerif er-Razi, *Telhîsu'l-Beyân fi Mecâzâtü'l-Kur'ân*, Beyrut 1406/1986, s. 20-21.

5 Buharî, Hac, 18; Ebû Davud, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistanî, *Sünen*, Çağrı Yay., İstanbul 1981, Edeb, 49; Tirmizî, Ebû İsa, *es-Sünen*, Çağrı Yay., İstanbul 1981, Birr, 18

6 eş-Şerif er-Razi, *el-Mecâzâtü'n-Nebeviyye*, s. 79.

7 Buharî, Tıb, 51, Nikâh, 41; Müslim, Cumua, 47; Ebu Davud, Edeb, 86; Tirmizî, Birr, 79; Dârimî, Abdullah b. Abdîrrahman, *Sünen*, Çağrı Yay., İst. 1981, Salat, 199; Malik b. Enes, *el-Muvatta'*, Çağrı Yay., İstanbul 1981, Kelâm, 7; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, Çağrı Yay., İstanbul 1982, I, 269, 273, 303, 309, II, 16, 59, 62.

8 eş-Şerif er-Razi, *el-Mecâzâtü'n-Nebeviyye*, s. 115.

9 Buharî, Enbiya, 19, Menâkıb, 25; Müslim, Fezâilü's-Sahabe, 199.

10 eş-Şerif er-Razi, *el-Mecâzâtü'n-Nebeviyye*, s. 134-135.

11 Ebu Davud, Edeb, 116; Ahmed b. Hanbel, V, 194, VI, 450.

12 eş-Şerif er-Razi, *el-Mecâzâtü'n-Nebeviyye*, s. 175

13 Ebu Davud, Vitr, 25; Tirmizî, Deavat, 102; İbn Mâce, Muhammed b. Yezîd, *Sünen*, Çağrı

bu hadis-i şerifte istiare bulunduğunu belirtmiştir ki bu, (günahımdan temizle) daha sonra ortaya çıkan ıstilahî mânâya tamamen uygundur.¹

8- “Dinar ve dirhem (altın ve gümüş paranın) kölesi kahrolsun!”² Şerif Raziyy, bu hadis-i şerifte mecâz bulunduğunu belirtmiştir.³ Aslında bu tesbit, mecâzin sonradan olgunlaşan ıstilah mânâsına göre doğrudur. Ancak bu mecâz, mecâzin bir cinsi olan istiârenin “istiâre-i tasrihiyye” denilen bir çeşididir.

6. İbn Raşîk

Hasan İbn Raşîk (ö. 456/1064) hicrî beşinci asırda, Kayravan’da yetişmiş büyük edip ve şairlerden birisidir.⁴ Şiirle alakalı pek çok değişik konuları ihtiva etmekle bereber, ağırlıklı olarak şiir, şair ve belâğat bahislerini ele alan “el-Umde fi Mehasini’ş-Şiir ve Âdâbih ve Nakdih” adlı meşhur eserin müellifi olan İbn Raşîk, mecaz-ı mürsel ile istiârenin ayrılmasında ilk adamı atan kişidir. Müellif belâğat ile ilgili konulara, yukarıda adı zikredilen iki ciltlik eserinin orta kısımlarında (birinci cildin sonu ve ikinci cildin baş tarafı) yer vermiştir. İbn Raşîk önce mecazı tarif eder, hakikattan daha üstün olduğunu söyler ve Arap şiirinden seçtiği örneklerle konuyu açıklar. Kur’ân-ı Kerim’de pek çok mecaz örneklerinin bulunduğunu söyler ve bunlardan sadece bir kaç tanesini zikreder:⁵

1- “Hz. Süleyman dedi ki: Bize kuş dili öğretildi...”⁶ İbn Raşîk bu âyette geçen ve kuşlara isnat edilen “mantık” (konuşmak) kelimesinin mecaz olduğunu belirtir.

2- “Şehre sorunuz...”⁷ Müellif, bu âyetteki mahzuf kelimeyi (ahali) beyan etmeden, bu ifadeyi mecaz örnekleri arasında saymakla yetinmektedir.

3- “Küfürleri sebebiyle onların kalplerine buzağı (sevgisi) sinmişti”⁸ Müellif, “ıcl” (buzacağı) kelimesinin “buzacağı sevgisi” mânâsında mecaz olduğunu beyan eder.

4- “Yaratanların en güzeli olan Allah’ın şanı ne yücedir.”⁹ İbn Raşîk bu âyetteki mecâza şöyle işaret etmektedir: “Allah gerçek yaratıcıdır. Ondan

Yay., İstanbul 1981, Dua, 2; Ahmed b. Hanbel, I, 227.

1 eş-Şerif er-Raziyy, *el-Mecâzâtü’n-Nebeviyye*, s. 271.

2 Buhari, Cihad, 70, Rikak, 10; İbn Mâce, Zühd, 8.

3 eş-Şerif er-Raziyy, *el-Mecâzâtü’n-Nebeviyye*, s. 320.

4 İbn Raşîk’in hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi için bkz.: İbn Hallikan, II, 85-89; Yakut el-Hamevî, *Mu’cemu’l-Üdeba*, VIII, 110-121; İbnü’l-İmad, *Şezaratu’z-Zeheb*, III, 297-298; Moh Ben Cheneb, “İbn Raşîk”, İslam Ansiklopedisi, V(II), 780-781.

5 İbn Raşîk, *el-Umde*, I, 267.

6 en-Neml, 27/16.

7 Yusuf, 12/82.

8 el-Bakara, 2/93.

9 el-Mü’minun, 23/14.

başkasına mecaz yoluyla yaratıcı denilebilir.”

5- “Allah hile yapanlara (ceza verenlerin) en hayırlısıdır.”¹ Müellif bu âyette, “hile yapmağa verilen ceza” olması sebebiyle “mekr” kelimesinin Allah’a isnat edildiğini belirtmektedir. Başka bir ifadeyle “hile yapanlara ceza verenlerin en hayırlısı” mânâsında mecaz olduğunu, hakikî mânâ ile mecazî mânâ arasında “sebebiyet” alakasının bulunduğunu söylemeye çalışmaktadır.

İbn Raşık, daha sonra istiare için ayrı bir bölüm açar, onun mecazın en üstün şekli ve sözü güzelleştiren unsurlardan biri olduğunu vurgular.² İstiareye dair değişik tarifleri ve örnekleri serdeden Müellif, istiarenin Kur’ân-ı Kerimde ve Hz. Peygamber’in (S.A.V.) hadislerinde çokça mevcut olduğunu belirtir. Ancak sözü fazla uzatmamak için bir kaç âyet ve hadisten getirdiği örneklerle yetinir. İbn Raşık’in istiareye örnek olarak gösterdiği âyet-i kerimeler şunlardır:³

1- “Gerçekten su azgınlığı (taştığı) zaman sizi gemide biz taşıdık.”⁴

2- “Hz. Musa’nın (A.S.) öfkesi sakinleşince levhaları aldı.”⁵

3- Mülk süresinin yedinci âyetinde geçen “şehik” kelimesiyle, sekizinci âyetinde geçen “ğayz” kelimesi.

4- “Ey arz, suyunu yut!”⁶

7. İbn Hazm

İbn Hazm (ö. 457/1064) beşinci hicrî asırda yetişmiş büyük fakihlerden birisidir.⁷ Fıkıh Usûlüne dair yazdığı “el-İhkâm fi Usûli’l-Ahkâm” adlı değerli eserinde İbn Hazm, teşbih ve mecaz için ayrı birer bölüm tahsis etmiştir. Mecazı kabul edenlerin ve reddedenlerin görüşlerine işaret ettikten sonra, mecazın hem Arap dilinde hem de Kur’ân-ı Kerimde mevcut olduğunu beyan eder. Ancak İbn Hazm, bazı belâgat âlimlerinin Kur’ân-ı Kerimde geçen “namaz, hac, zekat” gibi ibadetlere “mecaz-ı şer-i” adını verip mecaz saymaları görüşüne katılmaz, aksine bunların “hakikat” olduğunu söyler.⁸

1 Al-i İmran, 3/54.

2 İbn Raşık, *el-Umde*, I, 268.

3 İbn Raşık, *el-Umde*, I, 275.

4 el-Hâkka, 69/11.

5 el-A’raf, 7/154.

6 Hud, 11/44.

7 İbn Hazm’ın hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Hallikan, *Vefayâtü’l-Ayan*, III, 325-330; İbnü’l-İmad, *Şezaratu’z-Zeheb*, III, 299-300; C. Van Arendok, “*İbn Hazm*”, *İslam Ansiklopedisi*, V(II), 748-753.

8 İbn Hazm, Ali b. Ahmed ez-Zahirî, *el-İhkâm fi Usûli’l-Ahkâm*, Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 1405/1985, I, 447

İbn Hazm "onlara (ebeveynine) acıyarak tevazu kanatlarını ger"¹ meâlindeki âyet-i kerimeyi mecaza örnek olarak gösterdikten sonra mecazi kabul etmeyenlerin "mecaz yalandır" iddialarına (tafsilatı başka bölüm ve eserlerine havale ederek) kısaca cevap verir.²

Daha sonra mecaz mı, yoksa hakikat mı oldukları hususunda ihtilaf edilmiş âyetleri ele alan Müellif, bunların bir kısmının hakikat, bir kısmının mecaz, diğer bir kısmının da hem mecaz, hem de hakikat olabileceğini belirtir.³

Müellif, bölümün sonunda "elbiselerini temizle"⁴ meâlindeki âyette yer alan "elbiseler"nin bilinen elbiseler olmadığını, "kalp" mânâsında mecaz olduğunu söyleyenlere ve bu tarzda hakikî mânâdan delilsiz olarak mecazî mânâlara intikal eden kimselere hayretini ifade eder.

Aynı kimselerin kesin delillerle hakikî mânânın değil de mecazî mânânın kast edildiği durumlarda, körü körüne hakikî mânâda ısrar etmelerini de yine hayretle karşılar.⁵

Özetle söylemek gerekirse İbn Hazm, Kur'ân-ı Kerim'de mecazın varlığını kabul etmekle beraber, zahiri mânâların korunmasında oldukça titiz davranır ve delilsiz olarak hakikî mânâdan mecazî mânâyâ geçilmesine şiddetle karşı çıkar.

8. İbn Sinan el-Hafacî

İbn Sinan el-Hafacî (ö. 466/1073) hicrî beşinci asırda Halep'te yetişmiş büyük bir şair ve ediptir.⁶ Meşhur edip Ebu'l-Alâ el-Maarî'nin (ö. 449/1057) talebelerindendir.

İbn Sinan el-Hafacî Fesahat ve Belâğata dair te'lif ettiği "Sırru'l-Fesâha" adlı eserinde, çeşitli belâğat konularını, kendine mahsus değişik bir tertip ile ele almıştır. Mecazdan pek bahsetmemesine rağmen istiareye geniş yer verir. Tarifin yapar, teşbihle farkını açıklar, çeşitlerinden bahseder ve Arap şiirinden bolca örnekler verir. Bu arada bazı âyet-i kerimelerdeki mevcut istiare örneklerini gösterir ve bunların hakikî mânâlarına delâlet eden lafızlardan daha belâğatlı olduğunu detaylı bir şekilde izah eder.⁷

1 el-Hucurat, 17/24

2 İbn Hazm, *el-İhkam*, I, 448

3 İbn Hazm, *el-İhkam*, I, 449-454

4 el-Müddesir, 74/4

5 İbn Hazm, *el-İhkam*, I, 449/454

6 İbn Sinan el-Hafacî'nin hayatı ve eserleri hakkında bilgi için, yayınevi tarafından "*Sırru'l-Fesâha*" adlı eserinin başına konulan tercüme-i hâline bakılabilir. s, 7-8)

7 el-Hafacî, Abdullah b. Muhammed, *Sırru'l-Fesâha*, Beyrut 14021982, s. 118-121

1- “Başım bembeyaz alev gibi tutuştu...”¹ el-Hafacî, “başım tutuşup yanmasının “istiare olduğunu ve bunun “başımın ağarması arttı” ifadesinden daha belâğatlı olduğunu belirtir.

2- “Gerçekten, su taşıdığı zaman sizi gemide biz taşıdık”² Hafacî, bu âyette geçen “tağa” kelimesinin “alâ” (yükseldi) kelimesinden istiare olduğunu söyledikten sonra birinci kelimenin ikincisinden daha belâğatlı olmasının sebebini şöyle açıklar: Tağa kelimesi daha belâğatlıdır. Çünkü bu kelimedeki “kahr ve galebe ile yükselmek” mânâsı vardır.”

3- “Ağardığı zaman sabaha yemin olsun ki...”³ Müellif bu âyette geçen “teneffese” fiilinin “yayımağa başlamak” fiilinden istiare olduğunu; birinci kelimenin “nefes” kökünden geldiği ve “rahatlamak” mânâsı ihtiva ettiği için ikincisinden daha belâğatlı olduğunu beyan eder.

Bu örneklerden sonra, benzer örneklerin Kur’ân-ı Kerimde çokça bulunduğunu dile getiren Müellif, bu durumun Kur’ân-ı Kerimde Arapların istiare konusunda bilinen adetlerine uygun olarak cereyan ettiğini kaydeder.⁴

9. Abdulkahir el-Cürcanî

Abdulkahir el-Cürcanî (ö. 471/1078-79) hicrî beşinci asırda yetişen ve belâğat ilminin gelişmesinde çok büyük payı olan mümtaz bir ediptir.⁵ “Delailü'l-İcaz” ve “Esraru'l-Belâğa” adlı belâğat ilmine dair iki eserinde mecaz ile istiareyi geniş bir şekilde ele alıp tedkik etmiştir. Cürcanî kendisinden önce hiç bahsedilmeyen yeni istiare çeşitlerinin varlığını ortaya çıkarmış ve bunları örneklendirmiştir.⁶

Verdiği örnekleri daha ziyade Arap şiirinden seçen Cürranî, az da olsa âyet-i kerimelerdeki mecaz ve istiâre örneklerine de işaret etmiştir. Biz burada bu örneklerden sadece iki tanesini zikretmekle yetineceğiz:

1- “...Onunla (buluttan indirdiğimiz yağmur ile) toprağı ölümünden sonra diriltiriz.”⁷ “...Ona (toprağı) hayat veren Allah, mutlaka ölüleri de diriltir.”⁸ Cürcanî, bu iki âyette geçen “toprağı hayat verilmesi” fiilinin, “onun bitki

1 Meryem, 19/4.

2 el-Hâkka, 69/11.

3 el-Tekvir, 81/18.

4 el-Hafacî, *Sırru'l-Fesâha*, s. 121

5 Abdulkadir el-Cürcanî'nin hayatı ve eserleri hakkında geniş bir bilgi için bkz. el-Kütübî, Muhammed b. Şâkir, *Fevâtu'l-Vefeyât*, Thk.: İhsan Abbas, Daru Sadır, Beyrut 1973, II, 369-370; İbnu'l-İmad, *Şezaratu'z-Zehab*, III, 340-341; Kahhâle, *Mu'cemü'l-Müellefin* II, 201-202; ez-Zirikli, Hayruddîn, *el-A'lâm*, Daru'l-İlm li'l-Melâyin, Beyrut 1995, IV, 48-49; Nasrullah Hacımüftüoğlu; “*Abdülkahir el-Cürcanî*”, DİA, I, 247-248.

6 Bkz. el-Cürcanî, *Esraru'l-Belâğa*, Mektebetü'l-Kahire 1399/1989, s. 123-177.

7 el-Fatır, 35/9.

8 Fussilet, 41/39.

ve çiçeklerle Allah tarafından yeşertilip süslenmesi" mânâsında mecaz olduğunu belirtir¹.

2- "Şüphesiz bunda kalbi olana, veya hazır bulunup kulak verene öğüt vardır"² Cürcanî, âyetteki "kalbi olan" ibaresinin mecaz mânâsını şöyle ifade etmektedir: Kalbi olan demek, tefekkür etmek, bakılması gereken şeye (ibret nazarıyla) bakmak gibi kalbin yaratılış gayeleri istikametinde onu işleyen kimse demektir.³

10. Gazalî

İmam Gazalî, (ö. 505/1111) hicrî beşinci asrın sonlarında yetişmiş, İslamî ilimlerin pek çok dalında uzmanlaşmış ve bolca eser te'lif etmiş büyük bir alimdir.⁴ Daha ziyade Fıkıh ve Kelam ilminde temâyüz etmiş olan Gazalî, Fıkıh usûlüne dair yazdığı "el-Müstesfa" adlı eserinde mecaz konusuna da yer vermektedir. Ancak Gazalî, Kur'ân-ı Kerimde mecazın varlığı konusundaki tartışmalara girmeden "~~hakikat ve mecaz~~" için ayırdığı faslın başında bu iki mefhumu tarif eder. Mecazı üç kısma ayırıp bunları şöyle açıklar:⁵

1- Benzerlik sebebiyle lafzın başka bir mânâya nakledilmesiyle ortaya çıkan mecaz: Cesur adama "aslan" denmesi bu kabildendir.

2- Ziyade yani kelamdaki fazlalıkla ortaya çıkan mecaz: "Onun benzeri gibi hiç bir şey yoktur"⁶ mealindeki âyet-i kerimede mevcut olan "Kef" harfi-i ceri böyle bir mecazdır.

3- Anlamaya mani olmayan noksanlık: "Şehre sor"⁷ meâlindeki âyette "ahali" kelimesi mahzufur. Yani "şehrin ahalisine sor" demektir.

Bu açıklamalardan sonra Müellif, "mecazı tanıtan emareleri" ele alır ve bunları dört madde halinde özetler.⁸ Her mecazın bir hakikate dayandığı,

1 el-Cürcanî, *Esrâru'l-Belâğa*, s. 256-257

2 Kaf 50/37

3 el-Cürcanî, *Delailu'l-İ'câz*, Thk.: Muhammed Rıdvan ed-Dâye- Fâyiz ed-Dâye, Mektebetü Sa'düddin, Dımeşk 1407/1987, s. 289

4 Gazalî'nin hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Hallikan, *Vefâyatu'l-A'yan*, IV, 216-219; es-Subkî, Tacuddin, *Tabakâtu's-Şâfiyyeti'l-Kubrâ*, Kahire 1388/1968, VI, 191-227; ez-Zehebi, Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed, *Siyeru A'lami'n-Nübelâ*, Thk.: Şuayb el-Arnâvut, Müessesetü'r-Risale, Beyrut 1414/1994, XIX, 322-346; İbnu'l-İmad, *Şezeretu'z-Zehab*, IV, 10-13; Mustafa Çağrı, "Gazalî", *DİA*, XIII, 489-505.

5 el-Gazalî, *el-Mustasfâ min İlmi'l-Usûl*, (*Fevâtihu'r-Rahamût ile beraber*), Daru İhyait-Türasi'l-Arabî, Beyrut 1324, I, 341-342.

6 eş-Şura, 42/11

7 Yusuf, 12/82

8 el-Gazalî, *el-Mustasfâ*, I, 341-342

fakat her hakikatin bir mecazının bulunmasının gerekli olmadığını vurgular.¹

Gazalî, faslın sonunda hakikat ve mecazla ilgili bir başka meseleye değinir. Bu mesele, hem hakikat hem de mecaza-muhtemel olan bir lafzın bunlardan hangisine hamledileceği konusudur. Gazalî, bu hususta hakikatin her zaman asıl olduğunu, delil olmadan mecazî mânâya intikal edilemeyeceğini belirtir ve görüşünü örneklerle izah eder.²

11. Zemahşerî

Zemahşerî (ö. 538/1144) hicrî beşinci asrın sonlarıyla altıncı asrın başlarında yetişmiş ve özellikle Tefsîr ve Belâğat ilimlerinde temayüz etmiş dahi imamlardan birisidir.³ Kendisinden sonra telif edilmiş olan tefsîrlerin hemen hemen hepsine kaynak teşkil etmiş olma özelliğine sahip meşhur “el-Keşşâf” adlı tefsîrin müellifi olan Zemahşerî, Belâğat ilmiyle ilgili müstakil bir eser yazmamıştır. Ancak Belâğat ilminin derin meselelerini, adı geçen tefsîrinde işlemiş ve âyetlerin belâğat yönünü ince nükteleriyle birlikte ortaya koymuştur. Belâğat ağırlıklı böyle bir tefsîrde elbette ki mecaz ve istiare konusu da işlenecektir ve nitekim öyle olmuştur. Zemahşerî, bu nadide eserinde aklı mecaz, mecaz-ı mürsel ve istiareye âyetlerden pek çok örnekler tahriç etmiştir. “Mecaz-ı Mürsel” adını kullanmamasına rağmen onun istiareden ayrı bir çeşit mecaz olduğuna dikkat çekmiştir.⁴

Biz burada konuyu fazla uzatmamak için, Zemahşerî'nin mecaz ve istiare örneklerinden bir kaç tanesine işaret etmekle yetineceğiz:

1- “Allah onların kalplerini ve kulaklarını mühürlemiştir. Onların gözlerinde de bir çeşit perde vardır”⁵ meâlindeki âyetin tefsîrinde Zemahşerî, “mühür vurma ve perde çekme” fiillerinin hakikî mânâda değil de mecaz kabilinden olduklarını belirttikten sonra, bunların hem istiare hem de temsil olma ihtimallerinin mevcut olduğunu, istiâre ve temsilin de zaten mecazın iki çeşidini teşkil ettiğini beyan eder.⁶

1 el-Gazalî, *el-Mustasfâ*, I, 344

2 el-Gazalî, *el-Mustasfâ*, I, 359-360

3 Zemahşerî'nin hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi için bkz. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemul-Üdeba*, XIX, 126-135; İbn Hallikan, *Vefayatu'l-A'yan*, V, 168-174; ez-Zehabî, *Siyeru A'lamin-Nübelâ*, XX, 151-156; Davudî, Muhammed b. Ali, *Tabakatu'l-Müfessirin*, Beyrut ty., II, 314-317; İbnu'l-İmad, *Şezaratu'z-Zehab*, IV, 118-121; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellefin*, III, 822-823; ez-Zehabî, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirün*, Daru'l-Kütübi'l-Hadise, y.y., 1396, I, 429-435.

4 Zemahşerî'nin mecaz-istiareyle ilgili görüşleri ve bunlara dair âyetlerden çıkardığı örnekler hakkında geniş bilgi için bkz. M. Muhammed Ebû Musa, *el-Belâğatü'l-Kur'âniyye fi Tefsîri'z-Zemahşerî ve Eseruhâ fi'd-Dirâsâti'l-Belâğiyye*, Mektebetü Vehbe, Kahire 1408/1988, s. 493-545.

5 el-Bakara 2/7.

6 ez-Zemahşerî, Carullah Mahmud b. Umer, *el-Keşşâf an Hakaiki't-Tenzil ve Uyûni'l-Ekâvil*

2- “Onların kalplerinde bir hastalık vardır”¹ meâlindeki âyette geçen “maraz” kelimesinin hem hakikî hem mecazî mânâda kullanılmasının caiz olduğunu kaydeden Zemahşerî, âyette kastedilen mânâların “kötü inanç ve küfür” ya da “kin ve haset” gibi müstear mânâlar olduğunu beyan eder.²

3- Zemahşerî “Hep birlikte Allah’ın ipine sarılın”³ meâlindeki âyette geçen “*habl (ip)*” kelimesinin istiare veya temsil olabileceğini söyler ve her iki duruma göre ortaya çıkan mânâları izah eder.⁴

Zemahşerî’nin “*Esâsu’l-Belâğa*” adlı bir başka eseri daha vardır. Büyük hacimli Arapça bir lûgat olan bu eserinde Zemahşerî, kelimelerin önce hakikî mânâlarını ve müstak lafızlarını verir. Daha sonra şâyet varsa o kelimenin mecazî mânâlarını açıklar ve bu açıklamalarının pek çoğuna Arap şiirinden bolca örnekler takdim eder. Nadiren de olsa âyet-i kerimelerden örnek verdiği de olur. İşte bu nadir örneklerden bir kaç tanesi:

1- Zemahşerî, “*sekule (ağır oldu)*” fiilinin hakikî mânâlarını örneklerle açıkladıktan sonra mecazî mânâlara geçer. Bu mânâlara örnek sadedinde zikrettiği “arz ağırlıklarını dışarı çıkardığı zaman”⁵ meâlindeki âyette geçen “ağırlıklar” kelimesini “toprağın altındaki hazineler ve ölümler” şeklinde izah eder.⁶

2- “*Hamede (söndü)*” fiilinin mecazî mânâlarından birinin de “ölmek ya da bayılmak” olduğunu söyleyen Müellif, buna örnek olarak “onlar birdenbire sönuverdiler (cansız cesetler haline geliverdiler)”⁷ meâlindeki âyet-i kerimeyi gösterir.⁸

3- Müellif, “*demeğâ*” fiilinin mecazî mânâlarını izaha geçerken onun “bir şeye üstün gelmek ve onu kahretmek” mânâsına geldiğini belirtir ve bu mânâyı örnek olarak “biz hakkı batılın tepesine indiririz de o batılın beynini dağıtır”⁹ meâlindeki âyet-i kerimeyi zikreder.¹⁰

12. Fahrüddin er-Razî

Fahrüddin er-Razî (ö. 606/1209) hicrî beşinci beşinci asrın sonlarında yetişmiş büyük bir alim ve mütefekkindir. Özellikle Tefsîr ve Kelam ilminde

ff Vucûhi’t-Te’vîl, Thk.: M. Mürsî Amir, Daru’l-Mushaf, Kahire 1397/1977, I, 29.

1 el-Bakara 1/10.

2 ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 34.

3 Al-i İmran, 3/103.

4 ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 191.

5 ez- Zilzâl, 99/2.

6 ez-Zemahşerî, *Esâsu’l-Belâğa*, Daru Sader-Daru Beyrut, Beyrut 1366/1965, s. 74.

7 Yasin, 36/29.

8 ez-Zemahşerî, *Esasu’l-Belâğa*, s. 174.

9 el-Enbiya, 21/18.

10 ez-Zemahşerî, *Esâsu’l-Belâğa*, s. 195/196.

temayüz etmiş, bu iki ilim dalıyla ilgili eserleriyle meşhur olmuştur.¹

Râzî, Belâğat ilmine dair "Nihâyetü'l-İcaz fî Dirâyeti'l-İ'caz" adlı eserinde mecaz ve istiareye geniş yer vermiştir. Abdulkahir el-Cürçani'den nakiller yapan Râzî, "Onun lafızdan ziyade nazım ve mânânın daha önemli olduğu" şeklindeki felsefesini kabul eder ve delillerle bu tezi ispat etmeye çalışır.

Mecaz ve istiareyi ayrı ayrı bölümlerde ele alan Râzî, bunları tarif eder, değişik cihetlerden ortaya çıkan tasniflere göre bütün çeşitlerini zikreder. Hem Arap şiirinden hem de âyetlerden çokça örnekler verir. Râzî'nin bu eserinde âyetlerden çıkardığı pek çok örnekten bazıları şunlardır:

1) Aklî mecaz örnekleri:²

a) "Onlara Allah'ın âyetleri okunduğu zaman, bu âyetler onların imanlarını arttırır."³

b) "O rüzgarlar ağır bulutları yüklenince, onu ölü bir memlekete sevkederiz."⁴

c) "O ağaç, Rabbinin izniyle her zaman meyvesini verir."⁵

2) Mecaz-ı mürsel örnekleri:

a) Hazf ile yapılan mecaza örnek: "Musa kavminden yetmiş adam seçti."⁶ (Âyette "*mir*" harf-i cerri, mahzûftur.)⁷

b) Ziyade ile yapılan mecaza örnek: "Onun benzeri hiç bir şey yoktur."⁸ (Âyette "*kef*" harfinin zikredilmesi mecazdır.)⁹

3) İstiare örnekleri:¹⁰

a) "Sana emrolunanı açıkça söyle!..."¹¹

b) "İkisi de (yer ve gök) 'isteyerek geldik' dediler."¹²

c) "Neredeyse Cehennem öfkesinden çatlayacak."¹³

Râzî, "Mefatihü'l-Gayb" adlı meşhur tefsîrinde de çok az da olsa,

1 Râzî'nin hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Hallikan, *Vefâyatu'l-A'yan*, IV, 248-252; es-Subkî, *Tabakâtu's-Şâfiyyeti'l-Kubrâ*, VIII, 81-93; İbnu'l-İmad, *Şezeratü'z-Zeheb*, V, 21-22; ez-Zehabî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, I, 290-296.

2 er-Râzî, Fahrüddin Muhammed b. Umer, *Nihâyetü'l-İcaz fî Dirâyeti'l-İ'caz*, Thk.: Ahmed Hicâzî es-Sekka, Beyrut, Kahire 1412/1992, s. 115-116.

3 el-Enfâl, 8/2.

4 el-A'raf, 7/57.

5 İbahim, 14/25.

6 el-A'raf, 7/155.

7 er-Râzî, *Nihâyetü'l-İcaz fî Dirâyeti'l-İ'caz*, s. 127.

8 eş-Şûra, 42/11.

9 er-Râzî, *Nihâyetü'l-İcaz fî Dirâyeti'l-İ'caz*, s. 128-129.

10 er-Râzî, *Nihâyetü'l-İcaz fî Dirâyeti'l-İ'caz*, s. 188-189.

11 el-Hicr, 15/94.

12 Fussilet, 41/11.

13 el-Mülk, 67/8.

bazı âyetlerde mevcut olan mecazî mânâlara işaret etmektedir.¹

13. Abdülaziz b. Abdisselam es-Sülemî

Ebu Muhammed İzzüddin Abdulaziz b. Abdisselam es-Sülemi (ö. 660/1261) Eyyübî devletinin son zamanlarıyla Memlûklar'ın ilk devirlerinde yaşamış, zamanının en büyük alimlerinden biridir.² Özellikle Tefsîr ve Fıkıh ilminde temayüz etmesine rağmen, hemen hemen bütün İslami ilimlere dair (bazıları küçük risaleler halinde olsa da) eser vermiş bir müelliftir. Daha önce de işaret ettiğimiz gibi, mecaz konusunda te'lif edilmiş en önemli iki eserden "Mecazu'l-Kur'ân" (el-İşare ile'l-İ'caz fi Ba'zı Envai'l-Mecaz) adlı eserin sahibidir.

Sülemî'nin bu eseri iki büyük kısımdan meydana gelmektedir. birinci kısım hazf ve mecaz konusunu, ikinci kısım ise Fatiha sûresinden başlayarak Nas sûresine kadar Kur'ân-ı Kerim'de mevcut "muzafın hazfı" ile ilgili örnekleri ihtiva etmektedir. Çeşitli kütüphanelerden yazma halinde bulunan bu eserin birinci kısmı (hazf ve mecaz) Muhammed Mustafa b. el-Hac tarafından tahkik edilerek neşredilmiştir. Tahkiki yapan Müellif, eserin baş tarafında Sülemî'nin hal tercümesini verdikten sonra, mecaz konusunu kısaca ele alır. Daha sonra Sülemî'nin bu eseri (Mecazu'l-Kur'ân) hakkında geniş bilgi verir ve tahkike başlamadan önce tahkike tabi tutacağı ilk kısım hakkında genel bir değerlendirme yapar.³

Eser hakkında genel bir bilgi sahibi olmak için, Muhakkikin yaptığı değerlendirmeleri nakletmenin yeterli olacağı kanaatindeyim:

- 1- Kitap açık bir şekilde çok detaylı çeşitlere dalmış gözükmektedir.
- 2- Bazen bazı konular sayfalarca yer işgal etmekte ve çok ince detaylara inmektedir. Diğer bazı konuları ise hızlıca geçilmiş ve hatta bir kısım başlıklar konularak hiç bir şey zikredilmeden bırakılmış olarak görüyoruz.
- 3- Bu kitapta mecaz çeşitlerinin ele alınışının bir benzerine Arap Belâğat kültüründe rastlanmaz. Ve bu tetkikler de ilmî sınırlar içerisinde.
- 4- Müellif (es-Sülemî), edebî ıstılahlara çok az önem verir.
- 5- Müellif, misal ve delillerinde önce Kur'ân âyetlerine, sonra hadislerle, bazen de Arap şiirine, hikmetli söz veya rivâyetlere yer verir.

1 Razi'nin tefsirindeki mecaz örnekleri için bkz. er-Razî, *et-Tefsîru'l-Kebir (Mefatihü'l-Gayb)*, II, 72; XXX, 63, XXXI, 60-61.

2 Sülemî'nin hayatı ve eserleri için, onun "Mecazu'l-Kur'ân" adlı eserini tahkik eden Muhammed Mustafa b. el-Hacc'ın mezkur eserin mukaddimesinde verdiği geniş bilginin yanı sıra şu kaynaklara da bakılabilir: el-Kütübî, *Fevatu'l-Vefâya*, II, 350-352; es-Subkî, *Tabakatu's-Saffiyye*, VIII, 209-215, Davudî, *Tabakatu'l-Müfessirin*, I, 315-329; İbnu'l-İmad, *Şezaratu'z-Zeheb*, V, 301-302; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, IV, 21.

3 Bkz es-Sülemî, Abdülaziz b. Abdisselam, *Mecâzu'l-Kur'ân (el-İşâra ile'l-İ'caz fi Envâi Ba'zı'l-Mecâz)*, Thk.: M. Mustafa b. el-Hac, Trablus 1401/1992, s. 11-78.

6- Müellif, genellikle mahzup bir kelime ya da cümlenin takdirini belirtir, bunun dışına çıkıp tahlile girişmez.¹

Bu bilgilerden sonra, şimdi de Müellifin serdettiği hazf ve mecaz örneklerinden bir kaç tanesini görelim.

Hazf Örnekleri:

1- "..... Talut ordusuna şöyle dedi: Doğrusu Allah sizi bir nehir ile imtihan edecektir."² Ayetin takdiri şöyledir: "Doğrusu Allah sizi bir nehrin suyunu içmeyi haram kılmakla imtihan edecektir."³

2- "Yüzleri simsiyah olanlara: İnanmanızdan sonra inkâr eder misiniz?"⁴ Ayetin takdiri: "Onlara 'inanmanızdan sonra inkar eder misiniz?' denilir."⁵

3- "Şâyet orada mü'min erkek ve mü'min kadınlar olmasaydı..."⁶ Ayetin takdiri: Şâyet orada mü'min erkek ve mü'min kadınlar olmasaydı, Mekke halkını öldürmek üzere, sizi onların üzerine salardı.⁷

Mecaz Örnekleri:

1- "... İsrailoğulları kendilerine ilim gelinceye kadar ihtilafa düşmediler"⁸ meâlindeki âyette geçen "ilim" kelimesi, Sülemî'ye göre "kendileri tarafından bilinen bir peygamber" mânâsında mecazdır.⁹

2- "Allah da onlarla alay eder..."¹⁰ meâlindeki âyette, Allah'ın onlarla alay etmesinin, "onlara alay etmelerinin cezasını vermesi" mânâsında mecaz olduğunu söyleyen Sülemî, bu görüşüne "çünkü bu ceza onların alay etmeleri neticesinde ortaya çıkmaktadır" şeklinde bir de delil getirir ve sözüne şöyle devam eder: "Allah'ın onlarla alay etmesinin mânâsı, mecaz-ı temsil olarak şu mânâyâ da gelebilir: Allah onlara, alay eden bir kimsenin muamelesi tarzında muamele eder."¹¹

3- "Ey Müminler! Kendinizi ve ailenizi cehennemden koruyun..."¹² Sülemî'ye göre "koruyucu" gerçekte Allah'tır. Bu âyette "koruma fiili"nin müminlere nisbet edilmesi mecazdır.¹³

1 es-Sülemî, *Mecâzû'l-Kur'ân*, s. 70-71.

2 el-Bakara, 2/249.

3 es-Sülemî, *Mecâzû'l-Kur'ân*, s. 98-99.

4 Âl-i İmran, 3/106.

5 es-Sülemî, *Mecâzû'l-Kur'ân*, 121-122.

6 el-Feth, 48/25.

7 es-Sülemî, *Mecâzû'l-Kur'ân*, s. 127.

8 Yunus, 10/93.

9 es-Sülemî, *Mecâzû'l-Kur'ân*, s. 184.

10 el-Bakara, 2/15.

11 es-Sülemî, *Mecâzû'l-Kur'ân*, s. 209.

12 et-Tahrim, 66/6.

13 es-Sülemî, *Mecâzû'l-Kur'ân*, s. 226.

4- "Gece az bir müddet için kalk!"¹ Sülemî'ye göre âyetteki "kalk" emri "namaz kıl" mânâsında mecazdır. Çünkü kıyam (namazda ayakta durmak) namazın bir parçasıdır.²

5- "...Bana yönelen kimsenin yoluna uy!"³ Ayetteki "sebil" (yol) kelimesini "din" mânâsında mecaz olarak kabul eden Sülemî, âyete şöyle bir mânâ verir: "Tevhîde ve ibadete yönelen kimsenin dinine tabi ol."⁴

6- "Yeminlerini kalkan edindiler..."⁵ Sülemî, âyette geçen "cünne" (kalkan) kelimesini mecazî bir kalkan olarak şöyle izah eder: "Onlar öldürülmelerine, esir edilmelerine ve kendilerine kafirlere uygulanan hükümlerin tatbik edilmesine karşı yeminlerini koruyucu yaptılar. Bunlara karşı nifakla korunmak, silaha karşı kalkanla korunmaya benzetilmiştir."⁶

7- "...Allah hak'tan (gerçeği söylemekten) haya etmez."⁷ Sülemî, âyette Allah'a nisbet edilen "haya etmez" fiilinin mecazî mânâsını "yani hakkı terketmez" (onu söylemekten çekinmez) şeklinde açıklar.⁸

B. Mecazı Kabul Edenlerin Delilleri

Kur'ân-ı Kerim'de mecazın varlığını kabul edenler kendi delillerini ortaya koyduktan sonra, karşı tarafın itirazlarına cevap verirler. Bu cevapları, mecazın varlığını kabul etmeyenlerin delillerinin tahlil edileceği bölüme havale edip; burada sadece cumhûr-u ulemanın delillerini, fazla detaya dalmadan, bir makale ya da kitapçığın hacmine uygun olacak tarzda kısaca özetlemeye çalışacağız.

Kur'ân-ı Kerimde mecazın mevcut olduğunu söyleyenler, önce mecazın Arap dilinde var olmasından hareket ederler ve şöyle derler: Herkes tarafından kesin olarak bilinmektedir ki başlangıçta malum hayvan için isim olarak konulan "aslan" kelimesi daha sonra "cesur adam" mânâsında kullanılmaya başlanmıştır.

Bu ikinci mânâ daha sonra ortaya çıkmış olmalıdır. Çünkü "aslan" denildiği zaman ilk önce aklımıza ilk mânâ gelmektedir. Şâyet ikinci mânâ (cesur adam) birincisiyle beraber kullanılmağa başlansaydı, her iki mânânın birden aklımıza aynı anda gelmesi gerekirdi. İşte bütün mecazî mânâlar, asıl olan hakikî-mânâlardan sonra gelir ve bir karine vasatıyla hakikî mânâdan

1 el-Müzzemmil, 73/2.

2 es-Sülemî, Mecâzu'l-Kur'ân, s. 240.

3 Lokman, 31/15.

4 es-Sülemî, Mecâzu'l-Kur'ân, s. 298

5 el-Mücâdele, 58/16.

6 es-Sülemî, Mecâzu'l-Kur'ân, s. 369.

7 el-Ahzab, 33/53.

8 es-Sülemî, Mecâzu'l-Kur'ân, s. 439.

mecazî mânâya geçildiği anlaşılır.¹

Böylece dilde mecazın varlığı sabit olmakta ve bunun inkarı mümkün görülmemektedir. Kur'ân-ı Kerimin nüzûlünden önce ve nüzûlü esnasında bu tarz üslûp kullandığına göre o zaman ki insanların anlayışını göz önüne alarak Arap dilinin en fasih şekliyle nâzil olan Kur'ân-ı Kerim elbette mecaza yer verecektir.

Kur'ân-ı Kerimde mecazın varlığını kabul edenlerin bir başka delili de, bazı âyetlerdeki lafızların hakikî mânâda kullanılmasının ve anlaşılmasının imkânsız gözükmemesidir. Meselâ “şehre sor”² meâlindeki âyetin gerçek mânâsı düşünülecek olursa “cansız varlıklardan bilgi istenmesi” gibi bir durum söz konusu olacaktır. Dolayısıyla “şehir” kelimesini “şehir halkı” mânâsında eksik mecaz olarak anlamak daha doğru olacaktır.³

C. Delillerin Tahlili

Mecazın varlığını kabul edenlerin delillerine objektif bir nazarla bakıldığında bunların son derece doğru ve sağlam oldukları kolayca anlaşılmaktadır. Şöyle ki: Mecazın lügatte mevcut olduğu isbata gerek duyulmayacak derecede açık ve kesindir. Her dilde bazı kelimelerin mecazî mânâları vardır. Fazla derine dalmadan en yakın ve dar çevremizde dahi bunu görmemiz mümkündür. Mesela iki kişi arasında şifre kabilinden bazı kelimelere değişik anlamlar yüklenmesi bir çeşit mecazdır. Kişilerin zaman zaman kendi aralarında icat ettikleri bazı mecazî mânâlar gibi, bütün toplum tarafından kabul görmüş ve yaygın hale gelmiş mecazî mânâların bulunması kadar tabii bir şey olamaz.

Kur'ân-ı Kerim'in nazil olduğu zamanda ve cahiliyye döneminde, isim verilme dahi mecaz, sözü süsleyen bir üslûp olarak kullanılıyordu. Bu hususta sayılmayacak kadar pek çok örnek mevcuttur. Mesela hem cahiliye, hem de asr-ı saadeti gören (ki bunlara muhadram denir) şairlerin en büyüklerinden olan Ebu Züeyb el-Hüzelî (ö. 28/649) bir beytinde, ölümü yırtıcı hayvana benzetip ona “pençe” isnat etmek suretiyle daha sonra istiâre diye adlandırılacak olan mecaz çeşidini kullanmıştır.⁴ Şairin beş oğlunu birden aynı sene içersinde kaybetmesi üzerine yazdığı mersiyesinde yer alan bu beytin, günümüze kadar yazma nüshalar halinde gelmiş olup kesinliğinde

1 Bkz. el-Âmidî, Ali b. Muhammed, *el-İhkâm fi Usûli'l-Ahkâm*, el-Mektebü'l-İslamî, Beyrut 1402, I, 45-46.

2 Yusuf, 12/82.

3 Geniş bilgi için bkz. el-Âmidî, *el-İhkâm fi Usûli'l-Ahkâm*, I, 47-50.

4 Bkz. el-Kazvîni, Muhammed b. Abdirrahman, *el-İzâh fi Ulûmi'l-Belâğa*, Şerh ve Ta'lik: Abdülmun'im Hafâci, y.y., 1400/1980, II, 445.

hiçbir şüphe yoktur.¹

Kur'ân-ı Kerim'in nâzil olduğu zamanda geçerli, hatta makbul olan bir üslûp elbette, ilk önce o topluma hitap eden ilahî vahiyde göz önüne alınacaktır. Bu durum sadece Kur'ân-ı Kerim için değil, bütün ilahî kitaplar ve Peygamberler için de söz konusudur. "Onlara açıkça bildirsin diye her peygamberi kendi kavminin diliyle gönderdik"² meâlindeki âyet-i kerime bu hususa dikkat çekmektedir.

Kur'ân-ı Kerimde mecazın varlığını kabul edenlerin delil olarak gösterdikleri âyetlerdeki mecazî mânâların hakikat olarak anlaşılması mümkün değildir. İleride temas edileceği gibi, mecazın varlığını kabul etmeyenler de bu lafızları, adına mecaz demeden başka mânâlara hamletmek zorunda kalmışlardır. Böylece, Kur'ân-ı Kerim'de mecazın varlığını kabul etmeyip te'vile karşı çıkanlar, başka-bir-te'vile giderek kendi görüşlerinde tenakuza düşmek suretiyle, kendi tezlerini bizzat kendileri çürütmüş olmaktadır.

III. MECAZIN VARLIĞINI KABUL ETMEYENLER VE DELİLLERİ

A. Mecazın Varlığını Kabul Etmeyenler

Kur'ân-ı Kerim'de mecazın varlığını kabul etmeyenleri önce iki gruba ayırmak gerekmektedir:

1. Araççada mecazın olmadığını ve dolayısıyla Kur'ân-ı Kerim'de de bulunmadığını söyleyenler ki, bunlar kaynaklarda "Ebû İshak el-İsferâyini (ö. 418/1027) ve ona tabi olan bir cemaat diye zikredilmektedir.³ Suyutî (ö. 911/1505) "el-Muzhir fi Ulûmi'l-Luğa ve Envaiha" adlı eserinde, İsferâyini'nin görüşlerini nakleder ve bunları delillerle nakzeder.⁴

2. Mecazın Kur'ân-ı Kerimde bulunmadığını söyleyenler ki, bunlarında ilk halkasını bir Şafii alimi olan Ebû'l-Abbas Ahmed b. Ahmed et-Taberî (ö. 335/946), maliki fakihlerinden Huveymemdz (ö. 400?/1010?), Zahirî mezhebinin kurucusu Davud b. Ali b. Halef el-İsbehânî (ö. 270/883), bu zatın oğlu Muhammed (ö. 297/910) ve Mutezile fakihlerinden Ebu'l-Müslim Muhammed b. Bahr el- İsbehânî (ö. 370/980)

1 Ebû Züeyb ve divanının yazma nüshaları hakkındaki bilgi için bkz. Brockelmann, Carl, GAL (Geschichte Der Arabischen Litteratur), Leiden 1943, I, 36-37; Rahmi Er, "Ebû Züeyb el-Hüzelî", DİA, X, 272.

2 İbrahim, 14/4.

3 Bu konuda tafsilat için bkz. el-Mut'ini, el-Mecaz fi'l-Luğa ve fi'l-Kur'âni'l-Kerim, II, 617-622.

4 es-Suyutî, el-Muzhir fi Ulûmi'l-Luğa ve Enva'iha, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 1986, I, 364-366.

gibi zevat oluşturmaktadır.¹ Ancak bu sayılan kişilerin konuyla ilgili eserleri günümüze kadar ulaşmadığı için, onların görüşlerini bize ulaşan diğer kaynaklardan öğrenebiliyoruz. Dolayısıyla biz bunların görüşleri üzerinde durmadan, bu tezin en güçlü savunucuları olan İbn Teymiyye ve Onun öğrencisi İbn Kayyim el-Cevziyye hakkında kısaca bilgi verdikten sonra Kur'ân-ı Kerim'de mecazın varlığını kabul etmeyenlerin delillerini serdetmeye çalışacağız.

1. İbn Teymiyye

İbn Teymiyye (ö. 728/1328) Harran'da doğmuş, Şam'da tahsil görüp yetişmiş, başta Fıkıh, Kelam, Tefsîr ve Hadis olmak üzere bütün İslamî ilimlere derin vukufiyeti olan büyük bir alimdir. Hayatı mücadelelerle geçen ve Hanbelî mezhebine mensup olan İbn Teymiyye'nin Fıkıh ilmine çok değerli katkıları olmuştur.²

İbn Teymiyye "mecazın hem Arap dilinde, hem de Kur'ân-ı Kerim'de mevcut olmadığı tezini kuvvetli akli delillerle savunmaya çalışmış ve mecazın inkarı mes'elesine yeni bir boyut kazandırmıştır. Başta öğrencisi İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350) olmak üzere, Ondan sonra gelen takipçileri, Onun açtığı yolda gitmek mecburiyetinde kalmışlardır. Dolayısıyla el-Mut'î'nin dediği gibi, "şâyet İbn Teymiyye olmasaydı, mecazı inkar meselesi zamanla kapanıp gidecekti."³

İbn Teymiyye "akaid" konularını işlediği el-İman (Kitabu'l- İman) adlı eserinde hakikat ve mecaz konusunu ele alır. Mecazın var olmadığına en büyük delili, böyle bir ıstılahın daha önce hiç kimse tarafından kullanılmadığı ve onun dördüncü hicrî asırdan sonra ortaya atılmış yeni bir icat olduğudur. Bu tezi ispatlamaya çalışan İbn Teymiyye, diğer taraftan mecazın varlığını kabul edenlerin getirdikleri delilleri çürütmeye gayret eder. İbn Teymiyye'nin bu mes'eledeki tutumu kısaca böyle özetlenebilir."⁴

2. İbn Kayyim el-Cevziyye

İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350), İbn Teymiyye'nin en sadık talebesi ve kendisinden sonra Onun ilmî meşrebini devam ettiren halifesidir.

1 ez-Zerkeşî, *el-Burhan*, II, 225; es-Suyûtî, *el-İtkan*, II, 47; Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsîr Usûlü (İlmu Usûli't-Tefsîr)*, A.Ü. Yay., Ankara 1976, s. 177.

2 İbn Teymiyye'nin hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi için bkz. Muhammed Ebû Zehra, *İbn Teymiyye*, Daru'l-Fikri'l-Arabi, y.y-ty., s. 17-93; Ebu'l-Hasan Ali el-Husnî en-Nedvî, *Ricâlü'l-Fikr ve'd-Da've fi'l-Islam*, Daru'l-Kalem, Kuveyt 1403/1983, II, 33-137.

3 el-Mut'îmî, *el-Mecaz fi'l-Luğa ve fi'l-Kur'âni'l-Kerim*, II, 641.

4 Bkz. İbn Teymiyye, *Mecmû'u Fetâvâ (Kitabu'l-İman)*, Cem' ve Tertib: Abdurrahman b. Muhammed el-Asimî en-Necdî el-Hanbelî, Kahire 1404., c. VII (Kitabu'l-İman), s. 87-114; el-Mut'îmî, *el-Mecaz fi'l-Luğa ve fi'l-Kur'ân'l-Kerim*, II, 644.

Tefsir, Hadis, Fıkıh ve Kelam ilminde otorite olan İbn Kayyim, sekizinci hicri asırda yetişen büyük âlimlerden biridir. Yukarıda zikredilen ilim dallarına dair pek çok eser te'lif etmiştir.¹

İbn Kayyim, mecazı reddetme ve onu kabul edenleri tenkit etme konusunda hocasından daha ileriye gitmiş gözükmektedir. Allah'ın isim ve sıfatları konusunda Cehmiye mezhebinin görüşlerini iptal etmek maksadıyla yazdığı "es-Sava'iku'l-Mürsele ala'l-Cehmiye ve'l Mu'attıla" adlı eserinde mecazı "tâgüt" diye adlandıran İbn Kayyim "kırk dokuz" vecih ile mecazın yokluğunu ispata çalışmaktadır. el-Mut'îni bu vecihlerin her birini teker teker zikreder ve hepsinin tenkidini yapar.²

İbn Kayyim konuyla ilgili faslın başında mecazı Muattıla'nın bir sığnağı ve kalkanı olarak nitelendirdikten sonra, mecazı kabul edenlerin onun tarifi hakkındaki ihtilaflarına değinir. Lafızların hakikat ve mecaz diye taksiminin aklı ya da şer'î hiç bir delile dayanmadığını, Sibeveyh (ö. hicri 161 ile 194 tarihleri arası), Ferrâ (ö. 207/822) gibi dil bilginlerinin, sahabe, tabiin ve onları takip eden neslin sözlerinde, dört büyük mezhep imamının sözlerinde "mecaz" diye bir tabire rastlanmadığını belirtir. Mecazın Kur'ân-ı Kerim'de mevcut olmadığı görüşüne sahip olanların isimlerini zikreder. Ebu İshak el-İsferayini'nin ise, dilde hiçbir şekilde mecazın bulunmadığını söylediğini ve bunun en doğru görüş olduğunu isbata çalışacağını beyan eder.³

İbn Kayyim, bu girişten sonra, elliye yakın vecihle yukarıdaki iddiasını isbata başlar ve bu konuda derin tetkiklere dalar.⁴

B. Mecazı Reddedenlerin Delilleri

Gerek dilde, gerekse Kur'ân-ı Kerim'de mecazın varlığını kabul etmeyenler, bir çok delliler öne sürmüşlerdir. Biz bunlardan en önemli olanlarını ele alıp kısaca tahlil etmeye çalışacağız.

el-Mut'îni, bu delilleri maddeler halinde güzelce özetler.⁵ Bunlardan en önemli olanları şunlardır:

1- Selef'ten hiçbir kimse mecazdan bahsetmemiştir. Dolayısıyla mecaz hicri dördüncü asırda ortaya çıkmış yeni bir bid'attır.⁶

1 İbn Kayyim el-Cevziyye'nin hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi için bkz. Ebu'l Hasan Ali el-Hüsnî en-Nedvî, *Ricâlü'l-Fikr ve'd-Da've fi'l-İslam*, s.315-327.

2 Bkz. el-Mut'îni, *el-Mecaz fi'l-Luğa ve fi'l-Kur'ân'il Kerim*, II, 909-950.

3 İbn Kayyim el-Cevziyye, *es-Sava'iku'l-Mürsele ala'l-Cehmiye ve'l-Muattıla*, İhtisar: Muhammed b. Müsilî, Beyrut ty., II, 231-233.

4 Bkz. İbn Kayyim el-Cevziyye, *es-Sava'iku'l-Mürsele*, II, 233-270.

5 el-Mut'îni, *el-Mecaz fi'l-Luğa ve fi'l-Kur'âni'l-Kerim*, II, 1124-1125.

6 İbn Teymiyye, *Mecmûu'l-Fetâvâ*, VII, 88.

2- Mecaz, lafızların ilk ortaya çıkışına bağlıdır. Lafızların ilk defa bir mânâ için konulması (vaz'-ı evvel) diye bir şey söz konusu değildir.¹ Bu ilk iki delil İbn Teymiyye'ye aittir.

3- Mecazın inkarı mümkündür. İnkarı mümkün olan bir şey ise yalan sayılır. Kur'ân-ı Kerim'de mecazın varlığını kabul etmeyenler bu buna benzer ifadeler (mecaz yalanın kardeşidir) kullanmaktadırlar.²

4- Şâyet Kur'ân-ı Kerim'de mecaz bulunsaydı Allah'a "Mütecevviz (mecazla konuşan)" isminin verilmesi caiz olurdu. Böyle bir ismin Allah'a isnat edilmesi ittifakla reddedilmiştir.³

5- Bir mânâyı hakikata delalet eden lafızlarla ifade etmekten âciz kaldığında mecaz yoluyla anlatma çihetine gidilir. Allah'ın böyle bir acziyeti asla söz konusu olamayacağına göre Kur'ân-ı Kerim'de mecazın varlığı düşümlenemez.⁴

C. Delillerin Tahlili

Mecazı kabul etmeyenlerin en önemli delillerinden seçtiğimiz yukarıdaki beş iddiayı sırasıyla, kısaca tahlil etmeye çalışalım:

1- Mecazdan selevin bahsetmediği ve bu ismin dördüncü hicrî asırdan sonra ortaya çıktığı doğrudur. Ancak, bir şeyin isminin olmaması veyahut henüz konulmamış olması o şeyin kendisinin de yok oluşu mânâsına gelmez. Dolayısıyla bu ifadenin doğru şekli şöyle olmalıydı: "Mecaz ıstılahının selev tarafından kullanıldığı vaki değildir. Bu ıstılah hicrî dördüncü asırdan sonra kullanılmaya başlanmıştır." Zira mecazın bir üslup olarak eskiden beri mevcut olduğunu; şairler, edipler tarafından kullanıldığını; ilk müfessirlerin tefsirlerinde yer aldığını açıkça görmekteyiz. İşte bu konudaki sayısız örneklerden birkaç tanesi:

1. Örnek: İlk Nahiv bilginlerinden olan meşhur Sibeveyh, "el-Kitab" adlı eserinde Bakara sûresinin 138. âyetinde geçen "*sıbgatallâh*" ibaresinin i'rab şekillerini açıklarken "*sıbğa*" kelimesinin "din" mânâsında olduğunu belirtmektedir.⁵ Böylece Sibeveyh, "boya" mânâsında olan bu kelimesinin hakikî mânâsının dışında mecazî bir mânâ (din) için kullanıldığı görüşündedir. Buna "mecaz" adını vermemesi hiçbir şeyi değiştirmez.

2. Örnek: Hicrî ikinci asrın sonlarında yaşamış ve tefsiri günümüze kadar ulaşan ilk müfessirlerden olan kuzey Afrikalı Yahya b. Sellam, "hani bir

1 İbn Teymiyye, *Mecmûu'l-Fetâvâ*, VII, 90-93

2 İbn Kuteybe, *Te'vîlü Müşkili'l-Kur'ân*, s.132; es-Suyutî, *el-İtkan*, II, 47; el-Âmidî, *el-İhkâm fi Usûli'l-Ahkâm*, I, 48.

3 el-Âmidî, *el-İhkâm fi Usûli'l-Ahkâm*, I, 48

4 ez-Zerkeşi, *el-Burhan*, II, 255; el-Âmidî, *el-İhkâm fi Usûli'l-Ahkâm*, I, 48.

5 es-Sibeveyh, Ebû Bîşr Amr b. Usman b. Kanber, *el-Kitâb (Kitabu Sibeveyh)*, Thk.: Abdüsselam Muhammed Harun, Kahire 1408/1988, I, 382.

zamanlar münafıklar ve kalplerinde hastalık olan kimseler şöyle demişlerdi..."¹ meâlinde âyette geçen "hastalık (maraz)" kelimesinin izahında şunları kaydetmektedir: "Maraz, Katade'nin tefsîrine göre nifak, Hasen el-Basrî'nin tefsîrine göre şirktir."²

Yahya b. Sellam, "De ki, hiç gören ile görmeyen bir olur mu?"³ meâlindeki âyette yer alan a'ma (kör) ve basîr (gören) kelimelerini "din hususunda gözü gören ve görmeyen" (hakkı gören ve görmeyen) şeklinde izah ederek bu iki kelimenin mecazî mânâlarına işaret etmiştir.⁴

3. *Örnek*: Büyük dil bilginlerinden olan ve ilk defa rey tefsîrine teşebbüs ettiği için pek çok tenkitlere maruz kalan Ferrâ, "Meâni'l-Kur'ân" adlı tefsîrinde âyetlerdeki mecazî mânâlara işaret etmektedir. Mesela "onların ticaretleri kazanmadı"⁵ meâlindeki âyetin tefsîrinde "mecaz-ı akli" ifadesini kullanmadan daha sonra bu istilâhı kullananların yaptıkları aynı açıklamalara, Arapça'da kullanılan diğer bazı örnekleri de zikrederek yer vermektedir.⁶ Ferrâ, daha sonra "mecaz-ı mürsel" diye adlandırılan mecaz çeşidinin de âyetlerdeki bazı örneklerine dikkat çekmektedir.⁷

4. *Örnek*: Sibeveyh ve Ferrâ'dan sonra gelen üçüncü dil bilgini Ebû Ubeyde "Mecâzu'l-Kur'ân" adlı eserinde elbette ki "mecâz kelimesini" daha önce işaret edildiği gibi, sonradan ortaya çıkan istilâh mânâsında kullanmamıştır. Ancak Onun adı geçen eserinde istilâh mânâsındaki mecaza dair pek çok örnek bulmak mümkündür. Mesela, "onların kalplerinde hastalık vardır"⁸ meâlindeki âyette geçen maraz (hastalık) kelimesi, Ebu Ubeyde'ye göre "şek ve nifak" (şüphe ve münafıklık) mânâsındadır.⁹ Mecazu'l-Kur'ân'da buna benzer pek çok örnekler mevcuttur.¹⁰

5. *Örnek*: İbnü'l-Yezîdî diye meşhur olan Ebû Abdîrrahman Abdullah b. Yahya b. el-Mubârek el-Adevî (ö. 237/851) ki lügat ve nahiv ilimlerinde temâyüz etmiş olup Ferrâ'nın öğrencilerindendir, "Ğarîbu'l-Kur'ân ve Tefsîruh" adlı eserinde Fatiha'dan Nâs sûresine kadar Kur'ân-ı Kerim'deki

1 el-Ahzab, 33/12.

2 Cerrahoğlu, *Yahya İbn Sallam ve Tefsîrdeki Metodu*, A.Ü. Yay., Ankara 1970, s. 171.

3 el-En'am, 6/50.

4 Cerrahoğlu, *Yahya İbn Sallam ve Tefsîrdeki Metodu*, s. 114.

5 el-Bakara, 2/16.

6 el-Ferrâ, Ebû Zekerîyya Yahya b. Ziyâd, *Meâni'l-Kur'ân, Âlemü'l-Kütüb*, Beyrut 1980, I, 14-15.

7 Ferrâ'nın dikkat çektiği diğer bazı mecaz-ı mürsel ve istiâre örnekleri için bkz. el-Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, I, 231, 353.

8 el-Bakara, 2/10.

9 Ebû Ubeyde, Ma'mer b. el-Müsenna et-Teymî, *Mecâzu'l-Kur'ân*, Ta'lik: Muhammed Fuad Sezgin, Dâru'l-Fikr, Mısır 1390/1970, I, 32.

10 Ebû Ubeyde'nin gösterdiği diğer bazı mecaz örnekleri için bkz. Ebû Ubeyde, *Mecazu'l-Kur'ân*, I, 46, 47, 120, 155, 189, 245.

(kendi kanaatine göre) garib kelimeleri izah ederken bazı mecazî açıklamalara da yer vermektedir. Mesela, İbnü'l-Yezîdî Bakara sûresinin nesh ile ilgili 106. âyetinde geçen “*insâ*” fiilinin nisyan (unutmak) kökünden geldiği kabul edilirse bunun mânâsının “terketmek” olacağını söyler ve buna benzer bir âyet-i kerimeyi zikreder:¹ “Onlar Allah’ı unuttu, Allah da onları unuttu.”² İbnü'l-Yezîdî’nin eserinde buna benzer mecazî mânâlara delâlet eden pek çok örneğe rastlamak mümkündür.³

6. Örnek: Hicrî dördüncü asırda yetişen ve ansiklopedik mahiyetteki en büyük rivâyet tefsîrinin müellifi Müfessir Taberî (ö. 310/923) daha sonraki zamanlarda gelen bütün müfessirlerin kendisinden istifade ettiği çok önemli bir şahsiyettir. Sahih olsun zayıf olsun, sahabe, tabiîn ve onlardan sonraki nesilden gelen bütün rivâyetleri toplayan Taberî, tefsîrinde hakikî mânânın dışına çıkmamağa son derece özen göstermektedir. Buna rağmen tefsîrinde, “mecaz” lafzını kullanmadan pek çok mecazî mânâlara işaret etmiştir:

Taberî, “Onların kalplerinde hastalık vardır”⁴ mealindeki âyette geçen “maraz” (hastalık) kelimesini “onların yani münafıkların inancı” (ki bu da şüphedir) şeklinde te’vîl etmiştir.⁵ Bu te’vîl, daha sonra “istiare” diye adlandırılan mecaz çeşidinden başka bir şey değildir.

“Şâyet hasta olur veya bir yolculuk üzerinde bulursanız, yahut sizden biriniz ayak yolundan gelirse, veyahut da kadınlara dokunup su bulamamışsanız o zaman temiz bir toprakla teyemmüm edin”⁶ mealindeki âyeti tefsîr ederken Taberî, bu âyette geçen “dokunma” (*lems*) kelimesi hakkında ihtilaf edildiğini söyler. Önce bu kelimenin “cima” mânâsından kinaye (ki bu lafzın hakikî mânâsının dışında kullanılması demektir) olduğunu söyleyenlerin görüşüne yer verir ve bu konudaki rivâyetleri nakleder. İkinci görüş sahiplerinin ki bunlara göre “bu kelime el ile dokunmak” mânâsındadır, reylerine dair rivâyetleri naklettikten sonra kendi tercihini birinci görüşten yana koyan Müfessir, Hz. Aişe’den (R.A.) gelen ve Hz. Peygamber (S.A.V.)’in abdestli iken, bazı hanımlarını öptükten sonra tekrar abdest almadığına dair sahih rivâyetleri tercihine delil olarak gösterir.⁷

1 İbnü'l-Yezîdî, Abdullah b. Yahya el-Adevî, *Ġaribu'l-Kur'ân ve Tefsîruh*, Thk.: Abdurrezzak Huseyn, Müessesetü'r-Risale, Beyrut 1407/1987, s. 29.

2 et-Tevbe, 9/67.

3 İbnü'l-Yezîdî’nin mecazî mânâlara işaret ettiği diğer bazı örnekler için bkz. İbnü'l-Yezîdî, *Ġaribu'l-Kur'ân ve Tefsîruh*, s. 18, 20, 33, 34, 38, 44, 47, 49, 78.

4 el-Bakara, 2/10.

5 et-Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Câmi'u'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, Thk. ve Thr.: Mahmûd M. Şâkir-Ahmed M. Şâkir, Daru'l-Mearif, Kahire 1969, I, 279.

6 en-Nisa, 4/43.

7 et-Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, VIII, 389-399.

2- İbn Teymiyye, mecazı kabul edenlerin tariflerindeki ilk esası çürüterek, bu mes'eleyi kökünden halletmeye çalışmaktadır. Zira mecazı tarif edenler, "bir kelimenin ilk konulduğu mânâda değil de bu mânânın dışında kullanılmasına" mecaz adını vermektedirler. Dolayısıyla ilk defa vaz' edilen mânâ hakikî mânâdır. Lafzın bu ilk mânâdan, bir karine vasıtasıyla başka bir mânâyâ çevrilmesiyle mecazî mânâ ortaya çıkmaktadır. İşte, İbn Teymiyye, bu "ilk vaz' edilme" fikrine karşı çıkmakta ve bunun delilsiz bir iddiadan ibaret olduğunu söylemektedir. Bu görüşünü uzun açıklamalarla isbat etmeye gayret gösteren İbn Teymiyye, kısaca belirtmek gerekirse "lafızların ilk mânâlarının insanlar tarafından konulmadığı, bunun tevkîfi olduğu, yani Allah tarafından babaları Hz. Adem'e (A.S) ilham edildiği, ondan sonra da nesilden nesile aktarıldığı" inancındadır. Bir lafzın insanlar tarafından önce hangi mânâ için kullanıldığı bilinmez ise, başka bir ifadeyle hakikî mânâ belli değilse, ona sonradan yüklenen ikinci bir mânânın varlığından söz etmek elbette mümkün olmayacaktır. İbn Teymiyye, yukarıda izah edilen "dillerin tevkîfi olduğu" konusundaki tezine bir kaç âyetten delil getirir. Bunların içerisinde en fazla "Allah, isimlerin hepsini Adem'e öğretti..."¹ meâlindeki âyetin delaleti üzerinde durur.²

Suyutî, "el-Muzhir" adlı eserinin baş tarafında dillerin menşei hakkındaki görüşleri üç başlık altında toplamaktadır: Tevkîfi, insanlar tarafından vaz' edilmesi ve duyulan seslerden ortaya çıkması. Bu üç görüşü, savunuların delillerini de zikrederek detaylı şekilde anlatan Suyutî, bahsin sonunda tercihini üçüncü tezden yana koyar.³

İbn Teymiyye, hakikî mânânın mecazî mânâdan daha önce kullanıldığını bilmediğini öne sürerek, mecazın yokluğuna hükmetmektedir. Ancak dillerin tevkîfi olduğunu kabul etsek bile, önce eşyanın hakikî mânâlarının Allah tarafından insanlara ilham edildiği, daha sonra bu hakikî mânâlar arasındaki bazı benzerlik ve yakınlıktan hareket edilerek mecazî mânâların türediğini -mesela "aslanın" cesaretine benzetilerek "cesur adama" da o ismin verilmesini- düşünmek için hiç bir engel yoktur.

3- Mecazın yalan olduğu veya yalana benzediği şeklindeki iddialara çeşitli cevaplar verilmiştir. Aslında bu iddianın yersiz ve temelsiz olduğu izaha ihtiyaç bırakmayacak şekilde aşıkardır.

İbn Kuteybe, mecazı yalan sayanları cehaletle itham ettikten sonra, "şâyet mecaz yalan olsaydı, o takdirde canlıların dışındaki varlıklara isnat

1 el-Bakara, 2/31.

2 Bkz. İbn Teymiyye, *Mecmûu'l-Fetâvâ*, VII, 90-96.

3 es-Suyutî, *el-Muzhir*, I, 7-15.

edilen her fiil batıl, sözlerimizin çoğu da yanlış olurdu” diye onlara cevap verir. İbn Kuteybe, “ot büyüdü”, “ağaç uzadı” gibi örneklerle ve “onların ticareti kazanmadı”¹ gibi âyetlerle sözüne delil getirir ki, bu isnatlara daha sonraki zamanlarda “mecaz-ı akli” adı verilmiştir.²

Âmidî ise bu iddiaya “mecaz hakikî mânâda anlaşıldığı takdirde yalan olur, (yoksa delâlet ettiği mecazî mânâ yalan değildir.) Hem mecaz ve istiare akıllı insanlar tarafından güzel karşılandığı halde yalan çirkin görülmüştür” tarzında bir cevap vermektedir.³

Yalan delilsiz ve mesnetsiz bir iddiadır. Mecaz ise karine ile, ki bu aynı zamanda bir delil sayılır, delilsiz bir iddia olmaktan kurtulur ve bu yönüyle yalandan ayrılır. Böylece, mecaz ile yalan arasında yukarıda belirtilen çok cüz’î ilgiden başka hiçbir benzerlik olmadığı herkes tarafından kolayca anlaşılır.

4- Kur’ân-ı Kerim’de mecazın varlığını kabul etmeyenlerin ileri sürdükleri şu delil de çok tutarsız gözükmektedir: “Şâyet Kur’ân-ı Kerim’de mecaz olduğu kabul edilirse Allah’a müteceviz (mecazla konuşan) vasfının Allah’a isnat edilmesi caiz olurdu. Halbuki böyle bir vasfın Allah’a isnat edilmediği ittifakla sabittir.”

Âmidî bu iddiaya şöyle cevap vermektedir: “Allah’a müteceviz ismi verilmez. Çünkü bu isimlendirme, “filan kimse sözünde mecaz kullanır” cümlesinden anlaşılacağı gibi, Allah’ın sözlerinin çirkinlikle vasıflandırılması vehmine yol açabilir.”⁴

Ayrıca şu hususu da unutmamak gerekir ki Kur’ân-ı Kerim’de Allah’a isnat edilen her vasıf esma-i hüсна arasında yer almamaktadır. Aynı delilden yola çıkılarak şöyle bir iddiada bulunmak ne kadar yersiz ise, mecazı reddedenlerin bu delili de o kadar tutarsızdır: “Kur’ân-ı Kerim’de hakikî mânâyâ delâlet eden lafızlar yoktur. Şâyet bu lafızlar mevcut olsaydı Allah’a muhakkık (hakikatle konuşan) isminin verilmesi caiz olurdu. Halbuki böyle bir ismin esma-i hüсна içerisinde bulunmadığına ittifak vardır.”

5- “Bir mânâyı, hakikî mânâlara delalet eden lafızlarla ifade etmekten aciz kaldığında mecaza başvurulur” şeklindeki iddianın son derece yanlış olduğuna, her türlü söz söylemek kudret ve yeteneğine sahip olan şairlerin mecazı kullanmaları en büyük delildir. Mecaza acizlikten değil, Belâğat alimlerince makbul karşılanan bazı maksatlardan dolayı başvurulmaktadır. Bu maksatlar üslûbu güzelleştirdiği için, söz ustaları sayılan Belâğat alimleri

1 el-Bakara, 2/16.

2 İbn Kuteybe, *Te’vilü Müşkili’l-Kur’ân*, s.132-133.

3 el-Âmidî, *el-İhkâm fî Usûli’l-Ahkam*, I, 49.

4 el-Âmidî, *el-İhkâm fî Usûli’l-Ahkam*, I, 50.

“mecazın hakikatten daha üstün olduğu” fikrinde ittifak etmişlerdir. Âmidî bu maksatlardan bir kısmını zikreder ve mecazî mânâlara intikalin acizlikten değil böyle maksatlardan dolayı tercih edildiğini belirtir.¹

D. Mecazı Rededenlerin Farklı Bir Yorumu

Kur'ân-ı Kerim'de mecazın varlığını kabul etmeyenlerin en önde gelen ismi olan İbn Teymiyye, mecazı reddederken onu kabul edenlerin delil olarak gösterdikleri âyetleri teker teker ele alır. Bu âyetlerde hakikî mânâların kast edildiğini ispata çalışır. Bahsin sonuna doğru mecazdaki karineye sözü getiren İbn Teymiyye, bu karinelerin de lafzi olduğunu, karinelerin yardımıyla anlaşılmanın ise hakikat olduğunu söylemeye gayret eder ve “mecaz” kelimesini kullanmamaya özen gösterir. Karineler vasıtasıyla kastedilen mânâların sözü söyleyen kimsenin hitap şekli bilindiği zaman kolayca anlaşılacağını söyleyen dahi İmam, burada ustaca bir manevra yaparak, mecaz kelimesi yerine sanki şöyle bir ıstılah koymak istiyor: “Mütekellimin Hitabındaki Adet”. Hz. Peygamber'den (SAV) örnek veren İbn Teymiyye, “Onun lafızlarını, lafızlarından kastettiği mânâyı bilen herkes, Onun hitap adetini bilir ve başkasının anlayamadığı maksatları kolayca anlar” diyerek mecazî mânâların anlaşılmasındaki kolaylığa işaret etmektedir.²

Bu noktada herhalde dahi İmama şu hususu hatırlatma hakkımızın bulunduğu kanaatindeyim: “Ey büyük Dahi! İşte mecaz, sizin. “Mütekellimin Hitap Adeti” diye tarif ettiğiniz şeyden ibarettir. Siz ona o ismi verirken, diğer alimler de aynı üslûba mecaz adını vermişlerdir. Dolayısıyla siz mecazı reddetmekle sadece onun ismini ortadan kaldırmış oluyorsunuz, ama başka bir isimle yine onu kabul etmek zorunda kalıyorsunuz.”

İbn Teymiyye'nin en sadık öğrencisi olan İbn Kayyim el-Cevziyye, hocası gibi Kur'ân-ı Kerim'de mecazın bulunmadığı fikrinde ısrarlı olmasına rağmen, bazı âyetlerin tefsirinde “mecaz” ismini kullanmadan hakikî mânânın dışındaki mânâlara işaret etmiştir. Mesela, “Kim Allah'a güzel bir borç verir?...”³ mealindeki âyette geçen *karz-ı hasen* (güzel bir borç) tabirini, “*infak*” gibi mecazî bir mânâyla izah eden İbn Kayyim, “*infak*” yerine “*karz-ı hasen*” ibaresinin tercih edilmesindeki nükteleri açıklar.⁴

İbn Kayyim'in tefsir ettiği âyetlerden derlenen “et-Tefsîru'l-Kayyim”

1 Bkz. el-Âmidî, *el-İhkam fî Usûli'l-Ahkam*, I, 46, 49.

2 İbn Teymiyye, *Mecmûu'l-Fetâvâ*, VII, 114-115.

3 el-Bakara, 2/245.

4 İbn Kayyim el-Cevziyye, *et-Tefsîru'l-Kayyim*, Beyrut ty., s. 148-149.

adlı eserde buna benzer daha başka örnekler de mevcuttur.¹

SONUÇ

Kur'ân-ı Kerim'de mecazın varlığını kabul etmeyenlerin öne sürdükleri deliller çok zayıf ve tutarsız gözükmektedir. Hatta bazıları ilmî bir delil olmaktan ziyade muğalata ve aldatmacadan ibaret kalmaktır. Dolayısıyla ne dillerde, ne de Kur'ân-ı Kerim'de mecazın varlığını inkar etmek mümkün değildir.

Zerkeşî'nin de dediği gibi “şâyet Kur'ân-ı Kerim'de mecazın varlığı kabul edilmeyecek olursa Onun üslûbundaki güzelliğın yarısı gider.” Ayrıca mecazı inkar ederek Kur'ân lafızlarının mânâsını hakikî mânâlar ile dondurmamak, kanaatimizce Kur'ân-ı Kerim'in engin mânâlarına bir sınır koyma anlamına geleceği gibi, onun evrenselliğine, kıyamete kadar baki kalacak tek ilahî kitap olarak bütün zamanlarda, tüm insanlığın her ihtiyacına ve anlayışına cevap verecek muhteveya sahip olma vasfına ters düşmektedir. Şâyet, âyetlerden bir tek mânâ anlaşılacak olsaydı ve o mânâ da ilk asırlarda ortaya çıksaydı, Kur'ân-ı Kerim'in yukarıda izah edilen vasfa sahip olması nasıl açıklanabilirdi? Dolayısıyla adına ister “mecaz” densin, ister başka bir şey söylensin, şurası muhakkak ki âyetlerin hakikî mânâlarının dışında, Allah'ın murad ettiği başka pek çok mânâlar mevcuttur. İnsanlar bu mânâları anladıkları ölçüde Kur'ân-ı Kerim'i ve İslâmiyet'i daha iyi anlayıp yorumlayacaklardır.

Netice olarak diyebiliriz ki, “Kur'ân-ı Kerim'de mecazın varlığı veya yokluğu gibi her hangi bir problem yoktur. Arap dilinde mevcut olan mecaz, Kur'ân-ı Kerim'de de güzel bir üslûp olarak kullanılmıştır. Bu hüsustaki ihtilaflar sun'î ve lafzî olmaktan öteye gitmemektedir.

¹ İbn Kayyim'in mecazî tefsirlerine dair diğer bazı örnekler için bkz. İbn Kayyim, *et-Tefsîru'l-Kayyim*, s. 126-127, 351.